

Віталій ВЛАСОВ
Ігор ГИРИЧ
Оксана ДАНИЛЕВСЬКА

ВСТУП до історії України та громадянської освіти

5

Частини 3–4
(СІЧЕНЬ — ТРАВЕНЬ)

Віталій Власов
Ігор Гирич
Оксана Данилевська

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Навчальний посібник для 5 класу

Частини 3–4

Схвалено для використання в освітньому процесі

Учня/учениці _____
(клас)

(навчальний заклад)

(ім'я та прізвище)

Київ
«Гене́за»
2022

УДК 94(477)(075.3)
В58

Схвалено для використання в освітньому процесі в закладах загальної середньої освіти, які беруть участь в інноваційному освітньому проєкті всеукраїнського рівня за темою «Розроблення і впровадження навчально-методичного забезпечення для закладів загальної середньої освіти в умовах реалізації Державного стандарту базової середньої освіти» у 2021/2022 навчальному році

(гриф за посиланням: <https://geneza.ua/dodatkovyi-materiali/normativna-baza-listi-pro-nadannya-grifa>)

Відповідно до модельної навчальної програми «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (авт.: Бурлака О. В., Власова Н. С., Желіба О. В., Майорський В. В., Піскарьова І. О., Щупак І. Я.)

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

– записуємо

– рефлексія

– оцініть себе

– обговорюємо

– розмалюйте

– домашнє завдання

– словничок

Власов В. С.

В58 Вступ до історії України та громадянської освіти : навч. посіб. для 5-го кл. У 4 ч. Ч. 3–4 / Віталій Власов, Ігор Гирич, Оксана Данилевська. – Київ : Генеза, 2022. – 96 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-1278-9

ISBN 978-966-11-1280-2 (Ч. 3–4)

Навчальний посібник розроблено для організації пілотування курсу «Вступ до історії України та громадянської освіти». Текстові та позатекстові компоненти посібника спрямовано на формування ключових і предметних компетентностей, розвиток системного і критичного мислення. Наголошено на громадянсько-історичному контексті історичної освіти.

УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-966-11-1278-9

ISBN 978-966-11-1280-2 (Ч. 3–4)

© Власов В. С., Гирич І. Б.,
Данилевська О. М., 2022

© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, карти, 2022

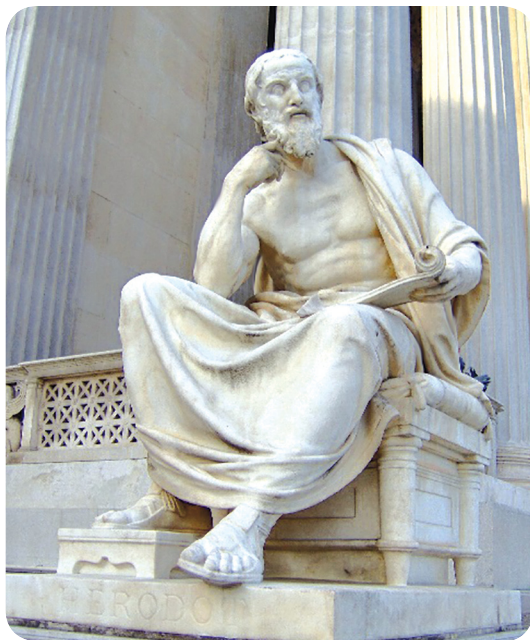
Урок 17. Становлення історичної науки

1. Міркуємо

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментарі до них. Кого увічнено в зображених пам'ятниках? Коли жили і чим уславилися ці люди? Що дізналися про роль цих діячів для розвитку науки історії з попередніх уроків?

✓ Коли та як постала наука історія?
✓ Якими були найдавніші історичні праці?
У чому їхня цінність як історичних джерел?

✓ Хто зажив слави найвидатніших істориків давнини?
✓ Як розвивалася історична наука?

▲ Пам'ятник давньогрецькому історику Геродоту у Відні

▲ Пам'ятний знак Несторові Літописцю, автору літопису «Повість минулих літ», у Києві

Доповніть твердження.

Наука історія досліджує

На попередніх уроках були згадки про істориків

2. Обговорюємо Пригадайте, що вивчає історія як наука. Що називають джерелами історії та на які різновиди їх поділяють? Що лежить в основі цього поділу? З якими науками пов'язана історія? Навіщо досліджувати, яким було життя людей у минулому?

3. Читаємо Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання до нього.

Ви вже знаєте, що історія – це наука про розвиток людства. Попри те що знання про минуле накопичувалися віддавна, наука історія досить молода. «Як же так?» – подумаете ви, пригадавши ім'я давньогрецького історика Геродота, якого на одному з перших уроків згадували як «батька історії», – і жив він дві з половиною тисячі років тому. Суперечності в цьому немає. Справа в тім, що в розвиткові історичної науки, як і будь-якої іншої, вирізняють два періоди. Перший тривав дуже довго: від перших спроб розповісти про події минулого до середини XVIII ст. Сучасні історики називають той період *донауковим*, бо історичне знання тоді було справою захоплених ентузіастів – придворних хроністів, мандрівників, письменників, мислителів. Досліджуючи минуле, вони керувалися власними зацікавленнями. Наприклад, поставивши собі за мету розповісти, «звідки пішла Руська земля і хто перший почав у ній княжити», чернець Києво-Печерського монастиря Нестор Літописець уклав літопис «Повість минулих літ». Ця книга складалася з коротких розповідей про важливі, на його думку, події в державі з центром у Києві «з року в рік». Крім історичних довідок, у літописі Нестор переповідав легенди й перекази про появу народів та їх розселення, узяті з інших книг, про заснування міст, перших володарів, військові походи й торговельні угоди між київськими князями та візантійськими володарями. Когось із князів Нестор характеризував докладніше, а когось – лише побіжно згадував. Праця Нестора – цінне історичне джерело, бо є першим на наших землях історико-літературним твором, у якому описано події і діячів минулого.

Утім, традицію розповідати про минуле започаткував Геродот, який у дев'яťох книгах своєї «Історії» вперше подав загальний опис відомого тоді світу. Висвітлюючи перебіг греко-перських війн, він розповів про краї та народи, які воювали з персами. «Батьком історії» Геродота назвав римський оратор Цицерон. У Давньому Римі до написання історичних творів долучалися навіть імператори – зокрема згаданий у розповіді про календарі Юлій Цезар. Традиції Геродота розвивали римські історики Тит Лівій, Тацит, Светоній та інші. Про ставлення до минулого в Давньому Римі свідчить крилатий вислів Цицерона «Історія – наставниця життя». Саме так розуміли роль історичного знання в донауковий період і намагалися його накопичувати.

Науковий період у дослідженні минулого активно розвинувся в XIX ст. – саме тоді з'явилися осередки професійних істориків. Вони

спиралися на наукові методи аналізу історичних джерел, заклали підвалини галузей історії, зокрема й тих, про які ви дізналися на попередніх уроках, а саме: археології, допоміжних історичних дисциплін тощо. Накопичування та аналіз фактів про життя в минулому відбувалися відтоді за двома напрямками: національної історії, тобто історії окремих народів і країн, та всесвітньої історії. Поступ історії пов'язаний з розвитком інших наук.

На попередніх уроках ви згадували імена українських істориків – Миколу Костомарова, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, яким українська історична наука завдячує своїм становленням. Михайло Грушевський долучився до розбудови академічної науки: працюючи в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові, він згуртував навколо себе сузір'я талановитих істориків. Їхні праці слугували орієнтиром для наступних поколінь дослідників. Академія наук як вища наукова установа була створена в Києві у 1918 р. Тих років сягає історія науково-дослідного інституту, що опікувався розвитком історії. Сьогодні це Інститут історії України Національної академії наук.

Що з тексту довідалися про розвиток історичної науки? • У чому вбачали цінність історії в донауковий період? • Як ви розумієте крилатий вислів Цицерона «Історія – наставниця життя»? Чи втратив він значення сьогодні? • Чому правителі держав часто опікувалися створенням історичних оповідей, а часом і самі бралися за цю справу? • Яка установа в Україні є провідною в історичних дослідженнях сьогодні?

Складіть та запишіть план розповіді про розвиток історичної науки, формулюючи назви пунктів як питальні речення.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4. Досліджуємо Прочитайте початок літописної розповіді про княгиню Ольгу (Текст 1) та статтю про неї з довідкового історичного видання (Текст 2). Які деталі в *Тексті 2* свідчать, що розповідь літописця слугувала джерелом для історичної статті? Яка інформація в *Тексті 2* є результатом роботи вчених-істориків? Як ви думаєте, у чому ця робота полягала? Який з текстів є первинним історичним джерелом, а який – вторинним?

Текст 1

Ольга ж перебувала в Києві з сином своїм, малим Святославом, і кормилець його [тут] був Асмуд, і воєвода [тут] був Свенельд, той самий отець Мстишин.

І сказали деревляни: «Осе князя руського ми вбили. Візьмемо жону його Ольгу за князя свого Мала і Святослава [візьмемо] і зробимо йому, як ото схочем». І послали деревляни ліпших мужів своїх, числом двадцять, у човні до Ольги, і пристали вони під Боричевим [узвозом] у човні, бо тоді вода текла біля Гори київської, і на Подоллі не сиділи люди, а на Горі.

Город же Київ був [тут], де є нині двір Гордятин і Никифорів, і двір княжий був у городі, де є нині двір Воротиславів і Чюдинів, а перевище було поза городом; поза городом був і двір теремний другий, де є двір доместиків – за святою Богородицею над горою, – саме тут був терем кам'яний.

І розповіли Ользі, що деревляни прийшли, і позвала [їх] Ольга до себе, і мовила їм: «Добрі гості прийшли». І сказали деревляни: «Прийшли, княгине». І мовила їм Ольга: «Говоріть-но, заради чого ви прийшли сюди?» І сказали деревляни: «Послала нас Деревлянська земля, кажучи так: “Мужа твого ми вбили, бо був муж твій, як той вовк, що обкрадав і грабував. А наші князі добрі є, бо пильно вони подбали про Деревлянську землю. Іди-но за нашого князя за Мала”, – бо ім'я йому було Мал, князю деревлянському».

Текст 2

Княгиня Ольга почала володарювати в Києві 945 року. Великокнязівську владу вона перебрала за складних обставин. Адже князь Ігор, її чоловік, наклав головою під час бунту, що спалахнув через невдоволення одного з підлеглих Києву слов'янських племен розмірами данини. Отож навести лад у державі випало Ользі.

Вона була розсудливою володаркою. Розмірковуючи над обставинами смерті Ігоря, Ольга вирішила встановити чіткі розміри данини для підлеглих земель.

Княгиня відмовилася від воєн, усі справи з державами-сусідами вирішувала мирними засобами, піклувалася про поширення освіти. Саме тому літописець назвав її «наймудрішою серед усіх людей». Згодом Ольгу, одну з перших християнок у Русі-Україні, було проголошено святою.

▲ Пам'ятник княгині Ользі в Києві

Деревляни – одне зі східнослов'янських племен, які проживали на території між річками Случ і Дніпро, Прип'ять і Тетерев.

Данина – найдавніша форма оподаткування населення, що передбачала віддавання частини продуктів – меду, воску, хутра тощо.

Уявіть себе літописцями. Користуючись давнішими текстами, ви складаєте свій літопис. У давньому тексті трапився пошкоджений аркуш. Останні слова, які вдалося прочитати, – *наймудріша серед усіх людей*. Доповніть розповідь про княгиню Ольгу.

5. Кошик ідей Обміркуйте відмінності між історією як картиною життя в минулому та історією як знанням про неї. Чи збігаються, по-вашому, ці дві історії? Завдяки кому картина минулого життя стає повнішою? Яку роль у створенні цієї картини відіграє наука історія? Запишіть на дошці всі варіанти відповіді на запитання. Виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

Узагальніть, що дізналися на уроці про розвиток історії як науки, навівши по одному прикладові нового для вас слова (поняття), імені, дати.

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Сформулюйте по 6 запитань за темою уроку, поставте їх одне одному в парах, вислухайте відповіді та оцініть себе (кожне запитання та правильну відповідь оцінюйте в один бал).

Підготуйте коротке повідомлення про когось з відомих істориків минулого (оберіть ім'я зі згаданих на уроці або інших, про кого чули чи читали).

Урок 18. Видатні українські історики

1. Міркуємо

Роздивіться живописний портрет, створений у 1900 р. Як ви думаєте, про що свідчить той факт, що живописець узявся малювати портрет ученого? Яким постає М. Грушевський на картині? Чи зміг художник передати рід діяльності портретованого і його переконання? За допомогою яких деталей? Чи подобається вам картина І. Труша?

✓ Яку роль відіграли М. Грушевський, В. Антонович у розвитку української історичної науки?
✓ Чому в основі історичних досліджень мають лежати історичні факти?

✓ Чому історики були і є впливовими громадськими діячами і політиками?

.....
.....
.....

Підпишіть ілюстрацію, указавши назву, ім'я художника та рік створення.

2. Читаємо

Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання до нього.

На попередніх уроках ви натрапляли на імена українських учених-істориків, які досліджували різні періоди нашої історії. Згадайте, коли відбулося становлення історії як науки в Україні.

Найавторитетнішим серед дослідників українського минулого справедливо вважають **Михайла Грушевського**. Йому належить близько 2000 праць з історії України, серед яких і 10-томна «Історія України-Руси».

Михайло Грушевський (1866–1934) був людиною різнобічних талантів. Як науковець він виявив себе в історії, літературознавстві, досліджував усну народну творчість. А ще писав оповідання, п'єси, вірші. Тож учительська сім'я, у якій народився Михайло, прищепила йому жагу до знань та смак до слова. Та основне, чого навчили майбутнього вченого його батьки, – любові до рідної землі. Власне, тому, зростаючи далеко від України (спершу в Ставрополі, а потім у Владикавказі (Росія)), він цікавився всім українським. Згодом Михайло Грушевський згадував, що під впливом розповідей батька рано усвідомив себе українцем. Під час навчання в Тифліській гімназії (тепер Тбілісі, Грузія) він захопився минулим України. Бажання глибше осягнути історію рідного народу привело Грушевського до Київського університету. Відтоді свою долю він пов'язав з історією України фахово, ставши вченим-істориком.

▲ Михайло Грушевський у колі рідних. Поряд з ним дружина, брат і сестра. Сидять племінники, дочка Катерина та матір. 1906 р.

Партія – група людей, яких об'єднує спільна мета в боротьбі за владу, обстоюванні власних інтересів.

Революція – різкі зміни в житті суспільства, які здебільшого супроводжуються утвердженням нової влади, ухваленням законів тощо.

Коли 1917 р. у столиці Російської імперії Петрограді (нині Санкт-Петербург) було повалено владу царя, українські партії та громадські організації створили Українську Центральну Раду. Очолив її Михайло Грушевський. Центральна Рада обрала український уряд – Генеральний секретаріат. У листопаді того самого року було проголошено **Українську Народну Республіку (УНР)**. Події тих буремних років історики називають **Українською революцією** – і Михайло Грушевський був її активним учасником.

Що нового довідалися про М. Грушевського? • Яку роль, за свідченням М. Грушевського, у формуванні його світогляду відігравали батьки?

Заповніть таблицю відомостями про Михайла Грушевського.

Роки життя	
Найважливіша історична праця	

Участь у суспільно-політичних подіях	
Цікавий факт	

3. Обговорюємо Про які риси вдачі видатного історика свідчать уміщені в матеріалах уроку ілюстрації? Доберіть по троє слів–іменників, прикметників, дієслів, якими можна схарактеризувати М. Грушевського.

4. Досліджуємо Прочитайте спогади сучасників про Михайла Грушевського, роздивіться фотодокумент на с. 11 та проаналізуйте джерела за планом.

«Грушевський уже 27 березня прибув до Києва, і з його прибуттям український рух у Києві зразу відчув досвідчену й авторитетну руку свого керманіча. Ніхто в той момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть і рівнятися не міг із ним авторитетом й тією повагою, якою оточувало його все українське громадянство» (*Дмитро Дорошенко*).

«19 березня 1917 р. Центральна Рада організувала цю маніфестацію з метою зробити підсумок українських сил у столиці України... все свідоме національне українське громадянство вийшло в той день на вулиці Києва... На Софійській площі було влаштовано велике народне віче, на якому виступали з промовами визначні українські громадські діячі. Від імені Центральної Ради промовляв М. Грушевський. Старий, з великою срібною бородою, – живий символ незламної волі українського народу до національного відродження, професор М. Грушевський виступав у перших рядах маніфестантів» (*Павло Христюк*).

«Пам'ятаю цю залу, переповнену молодістю, чужою мені і настроями, і говіркою юрбою. Пам'ятаю сиву голову професора М. Грушевського, який сидів у центрі за столом президії. Пам'ятаю його магічну владу над усією цією незграбною аудиторією. Досить було йому піднести руку з квіткою білої гвоздики, що прикрашала стіл, і зала вмовкала...» (*Сучасник подій про М. Грушевського*).

Проаналізуйте джерела за планом:

1. Роздивіться ілюстрацію на с. 11. Знайдіть на ній М. Грушевського. Про що свідчить його місце на фотографії?
2. Чим, на вашу думку, можна пояснити великий авторитет М. Грушевського?
3. Як сучасник, ім'я якого не вказано, оцінював вплив М. Грушевського? Чи належав він до його прихильників? Як про це сказано в спогадах?
4. Які висновки можна зробити про ставлення українського громадянства до подій 1917 р.?

Скориставшись словничком, доберіть до прикметників іменники так, щоб утворені словосполучення були доречними в розповіді про Михайла Грушевського.

Талановита _____, вдумливий _____, ерудований
_____, авторитетний _____, інтелігентна _____.

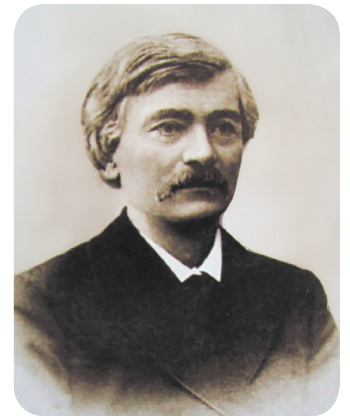

Дослідник, історик, учений, людина, громадський діяч, особистість.

5. Читаємо

Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання до нього.

Володимир Антонович (1834–1908) зажив слави найбільшого знавця писемних історичних джерел. Це й не дивно. Адже він особисто зібрав і підготував до друку 9 томів документів з історії України. Українська історія завдячує йому ще й цілим сузір'ям талановитих учених. Викладаючи протягом 30 років у Київському університеті, Антонович залучав найздібніших студентів до вивчення минулого України. Він скеровував дослідження своїх учнів так, щоб жоден із періодів української історії не залишався поза увагою. Тож було нагромаджено величезний документальний матеріал, достатній для створення цілісної загальної історії України. Завдання це виконав на початку ХХ ст. Михайло Грушевський – теж учень Антоновича.

В. Антонович брав активну участь у суспільно-політичному житті. Саме він був ініціатором створення в 60-ті роки ХХ ст., лідером та ідейним натхненником *Київської громади* – організації української інтелігенції, яка опікувалася поширенням освіти серед українців, про-

пагувала ідеї самобутності української культури. Громадівці організували недільні школи й бібліотеки для селян та неосвіченої молоді, писали й видавали підручники та інші книжки навчального змісту, збирали й досліджували усну народну творчість, відшуковували документальні матеріали з української історії тощо.

Василь Доманицький – учень В. Антоновича – згадував: «...Буваючи в хаті “професора”, ми, самі всі українці з роду, вперше тут довідалися й побачили, що є на світі книжки, написані нашою рідною мовою, що є українські книжки якраз для нас цікаві, і пам’ятаю, випросивши у “професора” через його сина галицький “Дзвінок” або “Лиса Микиту”, ми один в одного їх виривали, щоб собі прочитати. Згодом за дитячими книжками пішли й поважніші як, наприклад, “читанки”, популярна українська історія з малюнками.

Коли ж почали ми заводити власну громадську бібліотеку, то добрий професор надарував нам дуже цінні книжки. Незабаром у нас була така переважно історична бібліотека, що й ціни їй не скласти.

...Пригадую собі, скільки раз за моєї пам’яті водив він нас в археологічний та нумізматичний музеї в університеті та докладно, години 2–3, водячи від вітрини до вітрини, читав нам українською мовою блискучі, змістовні, а разом з тим так, що й мала дитина усе зрозуміє, лекції з української археології, якій він був батьком. Бувало, збереться коло десятка людей, і Володимир Антонович ніколи не відмовиться повести й усе розказати».

Які факти свідчать, що Володимир Антонович брав активну участь в українському русі? • Що в розповіді переконує, що до Володимира Антоновича тогочасна молодь ставилася з надзвичайною шанобою? • Як Володимир Антонович сприяв поширенню історичних знань серед українського населення?

6. Досліджуємо

Прочитайте уривок з документа. Порівняйте текст джерела з відповідним абзацом тексту в попередньому завданні. Зробіть висновок про те, як історики використовують джерела для написання наукових історичних досліджень.

З доповідної царської поліції (1861 р.): «...У Київському університеті виникло товариство українців під назвою “Українська громада”. Це молоді й пристрасні вільнодумці, які докладають зусиль для втілення ними думки про свободу України і прагнуть зблизитися з простим народом, навчити його грамоти і поступово навести його на думку про колишню славу України і принади свободи з тією саме метою, щоб згодом, коли уми простого народу підкоряться їх впливу, діяти на шкоду влади».

7. Кошик ідей

Обміркуйте, чому дослідження історії спонукають до активної участі в громадсько-політичних подіях. Запишіть на дошці всі варіанти відповіді на запитання. Виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

Що найбільше вразило в розповідях про українських істориків? Про що хотіли б дізнатися докладніше?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку.

Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/bTvHsez>, прочитайте оповідання та дайте відповіді на запитання до нього.

1. Розповідь про яку історичну подію покладено в основу оповідання? 2. Знайдіть у матеріалах уроку уривки з історичних джерел, суголосні з оповіданням. 3. Хто з героїв оповідання є історичною постаттю, а хто – вигаданим персонажем? 4. Чому 100-тисячну маніфестацію в Києві Михайло Грушевський уважав найважливішою подією буремних днів 1917 року?

Урок 19. Музеї та архіви

1. Міркуємо

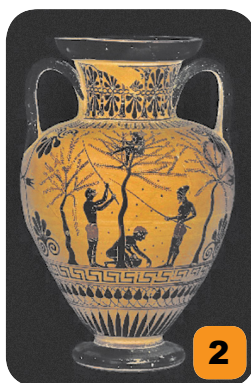
Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментарі до них. Пригадайте, що називають музеями. Про які музеї довідалися на уроках історії? Як пов'язані музеї та розвиток історичної науки?

✓ Навіщо створюють музеї та архіви? Яка відмінність між цими установами?

✓ Яку роль відіграють музеї та архіви в історичних дослідженнях?
✓ Якою є участь науковців у збереженні культурної спадщини?

1

2

3

▲ Експонати Британського музею: 1) Розетський камінь; 2) давньогрецька ваза із зображенням сцени збирання врожаю оливок; 3) давньоримська монета із зображенням імператора Нерона та його матері

Британський музей – один з найбільших і найбагатших музейних закладів у світі. Почав діяти 1759 р. У ньому зібрано твори мистецтва та культурне надбання різних народів світу за 4–5 тисячоліть.

▲ Фрагмент експозиції «Запорізьке козацтво» (1), козацький човет (2) та шаблі XVII–XVIII ст. (3) з колекції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького

Зі слів складіть речення, за потреби змінюючи їх.

Музеї, пам'ятки старовини, установи, зберігаються, де

Слово, Муза, житло, з, переклад, грецької, мова, «музей», у, означати.

2. Читаємо

Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання до нього.

До формування музейних колекцій часто долучалися не тільки любителі старовини, колекціонери, меценати, а й вчені-історики. Слави

видатного козакознавця зажив український історик **Дмитро Яворницький** (1855–1940). Залюблений у козацьку історію ще зі студентських літ, він наполегливо, упродовж життя досліджував її, не оминаючи ні величезного, ні буденного. Дмитрові Яворницькому завдячуємо тим, що знаємо про козацький побут і звичаї козаків не лише в загальних рисах, а в усьому розмаїтті деталей. На безліч питань про те, що любили козаки, яких пісень співали, у який одяг вбиралися, знайдемо відповідь на сторінках книжок Яворницького. Найґрунтовнішою з них є тритомна «Історія запорізьких козаків». А ще маємо змогу побачити чимало речей козацького вжитку, зібраних ученим під час його щорічних археологічних експедицій. Дмитро Іванович долучився до розбудови Катеринославського історико-краєзнавчого музею (нині це Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького в місті Дніпрі). Упродовж 1902–1932 рр. учений був його директором. У 1927–1932 рр. Яворницький керував археологічною експедицією, яка працювала на територіях, де будували першу гідроелектростанцію на Дніпрі. Невдовзі козацькі землі мали опинитися під водою, а разом з ними і предмети, які свідчили про життя козаків. Завдяки зусиллям археологів музей поповнився 40 тисячами пам'яток козацької історії.

Сьогодні історичний музей у Дніпрі є осередком наукової роботи: його співробітники, як і в інших подібних закладах, вивчають документи, проводять конференції та семінари, публікують наукові статті, проводять освітні заходи.

▲ Дмитро Яворницький у робочому кабінеті. 1930-ті роки

Козак – вільна озброєна людина. Перші згадки про українських козаків датують кінцем XV ст. Тікаючи від визиску, козаки оселялися за Дніпровими порогами, тому їх називали *запорізькими* або *запорожцями*.

Про якого українського вченого-історика дізналися? Який період української історії він досліджував? Як прислужився розвитку музейної справи? • Як ви думаєте, чому музеї є осередками наукових досліджень? • Як ви розумієте вислів «багата музейна колекція»? Чому музеї є національним надбанням?

Доповніть твердження.

Глибоким знавцем козацьких звичаїв і традицій, який свою наукову діяльність присвятив дослідженню історії українського козацтва, був

3. Досліджуємо

Роздивіться ілюстрації та прочитайте текст. Покажіть на карті країни, у музеях яких зберігаються пам'ятки козацької історії, про які йдеться. Поділіться припущеннями, як ці речі могли опинитися в чужих краях.

У багатьох музеях різних країн Європи зберігаються безцінні пам'ятки козацької історії – гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького. Так, булава українського гетьмана зберігається у Варшаві, прапор – у шведській столиці, місті Стокгольмі. У польських музеях є й такі експонати, як шабля, нагай, кухоль. В одному з російських музеїв зберігається водосвятна чаша Хмельницького, а в Національному музеї історії України – шапка, яка, на думку дослідників, могла належати гетьману. Найбільшу цінність з тих пам'яток має гетьманський прапор. Його знайшов у кінці 90-х років ХХ ст. в колекції трофеїв Стокгольмського Військового музею український історик Юрій Савчук. До Швеції прапор Хмельницького потрапив із Польщі, а в ній, за припущенням дослідників, міг опинитися після Берестецької битви.

▲ Булава

▲ Прапор

▲ Кухоль

▲ Шапка

▲ Водосвятна чаша

▲ Нагай

▲ Шабля

4. Читаємо

Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання до нього.

Окрасою Києва є Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Імена людей, яким завдячуємо створенням цієї безцінної мистецької скарбниці, долучено до назви закладу. Богдан Ханенко за фахом був юристом, та ще замолоду перейнявся колекціонуванням творів мистецтва. Тож, вийшовши у відставку, цілком поринув у ту справу. Його інтерес поділяла і дружина Варвара Миколаївна – дочка відомого українського промисловця-мецената Миколи Терещенка. Мандруючи країнами Західної Європи, подружжя купувало картини, вироби зі скла, коштовні тканини.

▲ Портрет інфанти Маргарити. Художник Дієго Веласкес. XVII ст.

Справжню перлину для своєї колекції – «Портрет інфанти Маргарити» іспанського художника Дієго Веласкеса – Богдан Ханенко придбав 1912 р. в Берліні. А ще в зібранні Ханенків були твори видатних митців Італії, Франції, Німеччини, Нідерландів, Великої Британії, Китаю, Індії, Японії, Єгипту. Усі ці скарби за заповітом Ханенки подарували Києву.

Меценат – заможний покровитель наук та мистецтв, благодійник.

Про який музейний заклад України довідалися? • Чи справедливим вважаєте твердження, що Богдан і Варвара Ханенки вписали свої імена в історію золотими літерами? Як можна залишити слід в історії?

5. Кошик ідей

Обміркуйте, яке значення має збереження історичної спадщини для успішного розвитку України. Яку роль у цьому відіграють музеї? Запишіть на дошці всі варіанти відповіді на запитання. Виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

.....

.....

6. Читаємо

Прочитайте текст та дайте відповіді на три «чому?» до нього.

Ви вже знаєте, що справу збирання, збереження та впорядкування писемних пам'яток покладено на спеціальні установи, які називають *архівами*. Витоки архівної справи в Україні сягають часів Русі-України. Як припускають дослідники, перший архів зберігався у скрипторії Софійського собору. Щоправда, документи з нього не вціліли, а відомості про деякі з них дійшли до нашого часу зі свідчень літопису. Осередками нагромадження документів, крім церков та монастирів, були князівські канцелярії та канцелярії міського самоврядування, згодом – гетьманські та полкові канцелярії. Добре впорядкованим у XVIII ст. був архів Запорізької Січі, де впродовж року, за підрахунками дослідників, нагромаджувалося більше 10 тис. документів.

Сьогодні в Україні розбудовано мережу державних архівів, що нараховує 2432 установи. У них зберігаються документи про найрізноманітніші сфери життя: архіви спеціалізуються на певних типах документів. У наш час документообіг переводять в електронну форму, тож змінюються й способи збереження документів.

Однією з найбільших архівних установ України є Центральний державний архів вищих органів влади та управління. Створений він 1920 р. і впродовж історії кілька разів змінював назву. В архіві сьогодні зберігається більше 2 млн справ, які складаються приблизно з 220 млн аркушів документів. Якщо умовно їх розкласти аркуш за аркушем, то отримаємо лінію, що перевищує довжину екватора Землі. Багато фондів цього архіву відкрили після здобуття Україною незалежності.

Скрипторій – майстерня рукописної книги при церквах та монастирях.

Канцелярія – відділ у сучасних установах, який працює з документами. У козацькій державі Генеральна військова канцелярія – уряд.

Чому від давніх часів документи намагалися впорядковувати та зберігати? • Чому в сучасних державах існує мережа архівів? • Чому архівні матеріали є надзвичайно цінними для істориків?

Чи цікаво вам було працювати на уроці? Оберіть одну з характеристик уроку та, скориставшись уявним мікрофоном, поясніть, що дає вам підстави так його оцінювати: *змістовний, пізнавальний, корисний, повчальний, захопливий, живий*.

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Сформулюйте 6 запитань за темою уроку, поставте їх одне одному в парах, вислухайте відповіді та оцініть себе (кожне запитання та правильну відповідь оцінюйте в один бал).

Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/WRRotUz>, відвідайте віртуальну екскурсію Музеєм Ханенків. Письмово поділіться враженнями, що найбільше сподобалося.

Мої враження про віртуальну екскурсію Музеєм Ханенків

.....

.....

.....

.....

Урок 20. Історична пам'ять

1. Міркуємо

Роздивіться ілюстрації. Які з них бережуть пам'ять про події з особистого життя окремих людей, а які – зі спільного минулого багатьох? Навіщо роблять «фото на згадку» або дарують сувеніри? Поділіться припущеннями, що називають колективною пам'яттю. Які події, на вашу думку, стають надбанням пам'яті багатьох людей? Чи можна пам'ятати про події, які відбулися набагато раніше, ніж нам випало жити?

✓ Що називають історичною пам'яттю?

✓ Чому без історичної пам'яті немає історії?

✓ Що живить історичну пам'ять?

✓ Як берегти історичну пам'ять?

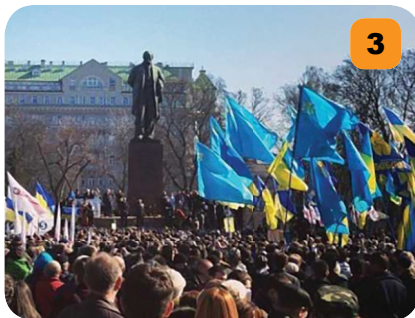

1. Святкування дня народження. 2020 р.

2. Сходження на Говерлу. 2019 р.

3. Святкування 200-річчя Тараса Шевченка. Київ, 2014 р.

4. Учасники з'їзду українських письменників з нагоди 100-річчя виходу в світ «Енеїди» Івана Котляревського. Львів, 1898 р.

Оберіть одну з фотографій, що стосується пам'яті про історичні події. Позначте на лінії часу рік її створення, а також рік події, вшанування якої засвідчує фотодокумент.

2. Обговорюємо Ознайомтеся з тлумаченням слова «пам'ять» у словничку. Поміркуйте, у якому значенні це слово вживають у словосполученні «історична пам'ять». Поділіться припущеннями, як пов'язані історична пам'ять та наука історія. Яка роль музеїв та архівів для збереження історичної пам'яті?

Пам'ять. 1. Здатність запам'ятовувати, зберігати і відтворювати у свідомості минулі враження. 2. Враження, що зберігаються у свідомості і можуть бути відтворені. 3. Згадка про кого-, що-небудь. 4. Здатність розумно мислити, міркувати; свідомість.

Скориставшись схемою та реченням з пропусками, сформулюйте визначення поняття «історична пам'ять».

*Історична пам'ять – отримані у спадок _____
знання та уявлення про _____,
на підставі яких _____ народу і які*

3. Досліджуємо Прочитайте подані нижче тексти та проаналізуйте їх у малих групах за планом: 1. Який твір процитовано? Він належить до фольклору чи є літературним твором? Хто його автор? 2. Пам'ять про яку історичну епоху (яких історичних діячів чи які події) береже цитований твір? 3. Якою постає зображена у творі історична епоха?

На підставі повідомлень груп, поміркуйте, які свідчення минулого залишають слід в історичній пам'яті народу. Що живить історичну пам'ять? Яку роль у збереженні історичної пам'яті відіграє фольклор та літературні твори на історичні теми? Які літературні твори на історичну тематику читали?

Текст 1

Від Богдана до Івана не було гетьмана (*Українське прислів'я*).

Текст 2

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити:
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти,
Котрі молодії – у полон забрато;
Як заняли, то й погнали
До пана, до хана.

Годі тобі, пане-брате,
Гринджоли малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати!

(*Українська народна пісня*)

Текст 3

Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося – осталися
Могили на полі.

Високії ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
Свідок слави дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук косу несе в росу,
За ними співає.

Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацьке біле тіло,
В китайку повите.

(*Уривок з поеми Т. Шевченка
«Іван Підкова», 1839 р.*)

Заповнивши пропуски, складіть коротке повідомлення про літературний твір на історичну тему.

Хочу поділитися враженнями про

Автор цього твору

У творі йдеться про події з історії

Добу, якій присвячено твір, описано як

З героїв твору мені запам'ятався (запам'яталася)

Цей герой (ця героїня) є

4. Читаємо

Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання: чому Тарас Шевченко є історичною постаттю, чие ім'я стало символом українського відродження. Який його внесок у збереження історичної пам'яті українців?

У ХІХ ст. на географічній карті держави України не було. Українські землі було переділено між двома імперіями – Російською та Австрійською. Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина й Південна Україна перебували під царською владою, а Галичина, Буковина й Закарпаття – під цісарською. І хоч у житті цих держав було чимало відмінностей, проте ставлення їхніх володарів до мешканців підкорених земель було майже однаковим: їх не вважали за окремі народи, відмовляли в праві на власну історію та культуру, обмежували вживання рідної мови. Саме в такий час випало жити українському поету Тарасові Шевченку.

1840 р. вийшла друком збірка його віршів під назвою «Кобзар». «Ся маленька книжечка відразу відкрила новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої, холодної води, зяснила невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову», – так визначав її важливість Іван Франко. Проте вірші Шевченка мали не тільки літературне значення.

Перше видання збірки складалося з восьми творів. Після арешту поета в 1847 р. книжку заборонили, але збірка поширювалася в рукописних списках. Вірші з «Кобзаря» вивчали напам'ять, вони ставали народними піснями. Секрет цієї популярності не тільки в мистецькій довершеності віршів, а й у тому, що вони були зрозумілі й близькі українцям, адже ніколи раніше з такою силою та переконанням не лунав заклик до власного народу скинути чужоземне ярмо та здобути волю.

1

2

- ▲ 1. Тарас Шевченко. Автопортрет. 1840 р. 2. Єдина ілюстрація в першому виданні «Кобзаря» із зображенням кобзаря з хлопчиком-поводирем на першій сторінці, виконана другим поета – художником Василем Штернбергом

Випишіть з наведеного вище уривку з поеми Тараса Шевченка «Іван Підкова» слова, які стосуються історичної пам'яті.

Які слова доводять, що поет захоплювався козацькою минувиною?

5. Читаємо Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/fYw70ln> або кодом, прочитайте оповідання та дайте відповіді на запитання до нього.

6. Кошик ідей Обміркуйте, чи може увратися історична пам'ять? Чи можна цьому запобігти? Запишіть на дошці варіанти відповіді на запитання. Виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

7. Досліджуємо Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/lRTqIXO>, ознайомтеся з офіційним вебсайтом Українського інституту національної пам'яті. Підготуйте коротке повідомлення про діяльність цієї установи.

8. Читаємо Прочитайте текст, роздивіться ілюстрації та виконайте завдання.

Найбільшим лихом 30-х років ХХ ст. став **Голодомор** (від словосполучення *морити голодом*) – так називають спланований владою голод. Найтяжчими були зима–весна **1932–1933 років**, коли на родючих українських землях від голоду масово помирали люди. Загалом втрати українського народу від навмисного голоду становили кілька мільйонів осіб.

Хоч якою очевидною була зумисність голоду 1930-х років, правду про нього влада ретельно приховувала. За часів, коли Україна входила до складу СРСР, годі було почути хоч слово про найбільшу з несправедливостей, заподіяних нашому народові за всю його історію. Застрашені українці, яким пощастило пережити голод, мовчали про нього, щоб уберегти себе й свої сім'ї. Та забути жахи Голодомору люди не могли.

Центром вшанування пам'яті мільйонів українців, убитих під час Голодомору, є **Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»**, розташований на Печерську в Києві. Меморіал почав діяти 2010 р.

Музей складається зі Свічі пам'яті, скульптури дівчинки з колосками в руках «Гірка пам'ять дитинства» на площі «Жорна доли», алеї «Чорні дошки» і Залу пам'яті, де представлені 19 томів Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, що містять списки жертв **геноциду** – цим словом називають винищення окремих

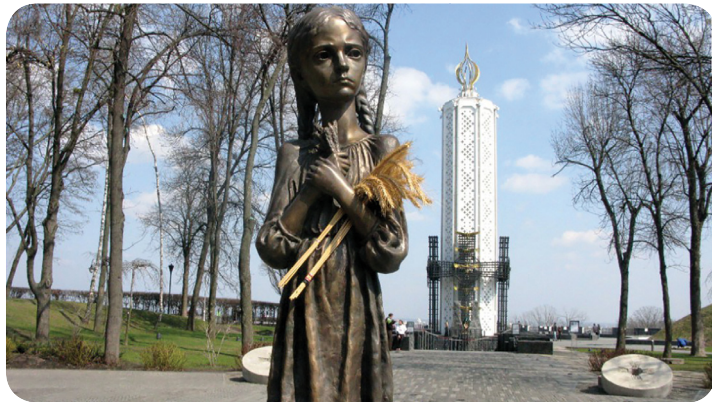
груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами. На початку алеї, біля входу до Меморіального комплексу, з обох сторін розміщені скульптури ангелів.

У центрі площі вимощено коло, по зовнішній частині якого розташовані кам'яні жорна – жорна історії, які мають подвійну символіку. З одного боку, вони символізують 24 години в добі, а з другого те, що за одну добу в лихоліття Голодомору вмирало 24 тис. українських селян.

У центральній частині площі пам'яті розташована скульптурна композиція «Гірка пам'ять дитинства», яка нагадує про трагічну долю найвразливішої категорії жертв Голодомору – дітей. П'ять пшеничних колосків у руках дівчинки символізують сумнозвісний «Закон про п'ять колосків», за

▲ Національний музей
«Меморіал жертв Голодомору»

▲ Скульптурна композиція
«Гірка пам'ять дитинства»

яким до обвинувачених у розкраданні колгоспного майна селян застосовували 10-річне ув'язнення, а до тих, кого називали «куркулями» – розстріл з конфіскацією майна. Крадіжкою державного майна вважали навіть декілька колосків, зірваних дитиною, декілька замерзлих картоплин, знайдених на колгоспному полі.

Центральна частина меморіалу – **Свіча пам'яті** – є символом незнищенності української пам'яті про пережиту трагедію. Заввишки свіча 30 метрів і орнаментована більшими та меншими скляними хрестами, що символізують душі померлих від голоду.

Із Залу пам'яті відвідувачі виходять на сходи до основного Музею меморіалу та до символічних «чорних дощок» – гранітних плит, на яких викарбувані назви населених пунктів, що найбільше постраждали від Голодомору.

Державне вшанування пам'яті жертв Голодомору відбувається в четверту суботу листопада. У цей день о 16-й годині оголошують загальнонаціональну хвилину мовчання. Після цього по всій Україні

відбувається акція «Запали свічку», коли всі охочі несуть свічки до пам'ятників жертвам або запалюють свічку у своєму вікні.

Меморіал (від лат. *memoria* – «пам'ять») – місце пам'яті, споруда чи захід на пошану пам'яті про кого-небудь або щось.

Сформулюйте кілька настанов про те, як зберегти історичну пам'ять для нащадків.

Що вразило вас у матеріалах уроку? Оберіть одне із запитань та, скориставшись уявним мікрофоном, дайте на нього відповідь: 1. Навіщо потрібна історична пам'ять? 2. Чи стосується питання історичної пам'яті особисто вас? 3. Чи можна берегти історичну пам'ять у повсякденні і як це робити?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Що означають вислови *коротка пам'ять, викинути з пам'яті, на дні пам'яті, пам'ять серця, перебирати в пам'яті, врзатися у пам'ять, зберігати у пам'яті*? Які з них можна вживати стосовно історичної пам'яті?

Об'єднайтеся в малі групи та виготовте лепбук «Історична пам'ять нашого рідного міста / села». Розподіліть між собою теми, за якими готуватимете інформацію:

1. Місця пам'яті в нашому рідному місті / селі.
2. Історична пам'ять у назвах.
3. Наше рідне місто / село в історичних подіях.
4. Наше рідне місто / село у творах мистецтва.

Оберіть, що саме ви готуватимете в проєкті: добиратимете зображення, складатимете історичну довідку, відшукуватимете інформацію про цікаві факти, події та людей і укладатимете на її основі короткі повідомлення довідкового характеру.

Скористайтеся запропонованою структурою лепбуку або запропонуйте свою. Обговоріть свої ідеї з усіма учасниками групи.

Історична пам'ять		нашого рідного міста / села	
Місця пам'яті	Історична пам'ять у назвах	Наше місто / село в історичних подіях	Наше місто / село у творах мистецтва
Зображення	Зображення	Зображення	Зображення
Довідка	Довідка	Довідка	Довідка
Цікаві факти	Цікаві факти	Цікаві факти	Цікаві факти
Люди й долі	Люди й долі	Люди й долі	Люди й долі

Урок 21. Міфи в історії.

Усна історія

1. Міркуємо

Роздивіться ілюстрацію. Які відомості про минулі часи надихнули авторів до створення зображеного пам'ятника? Як ці відомості збереглися до сьогодні? Яка роль міфів та легенд у збереженні історичної пам'яті?

✓ До якого різновиду історичних джерел належать міфи?
✓ У чому небезпека псевдонаукових міфів?

✓ Що називають усною історією?
✓ У чому цінність усної історії для дослідження минулого?

▲ Пам'ятник засновникам Києва – Кію, Щеку, Хориву та їхній сестрі Либеді

Заповніть пропуски.

Міфи, як і інші фольклорні твори, належать до
джерел історії. Вони є цінними для істориків, бо

2. Читаємо

Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання до нього.

Ви пам'ятаєте, що за давніх часів пам'ять про минувшину зберігалася в уснопоетичних творах – міфах, легендах, переказах, казках, піснях. Історичні факти у фольклорних творах обростали вигаданими по-

добицями. Тож завдання істориків – з'ясувати реальний перебіг подій, що не завжди легко, бо такі твори виникали за часів, від яких не лишилося писемних свідчень. Ви, безперечно, знаєте українську народну казку про Котигорошка. Пам'ятаєте, як Котигорошко здолав змія та врятував свою сестру і братів зі змієвого полону. Згадки про лихого змія є і в інших українських казках. А ще досі живе назва Змієві вали, якою називають круті пагорби, які й зараз можна бачити на Київщині. Історики впевнені, що змії з народних казок і Змієві вали пов'язані. Адже пагорби, про які йдеться, є залишками оборонних споруд, які збудували наші предки для захисту своєї землі від степових завойовників. Так образи давніх міфів і легенд знайшли підтвердження в історії.

Від фольклорних міфів і легенд, які в художніх образах пояснювали обставини життя за давнини, треба відрізнити ненаукові, або псевдонаукові, теорії, якими намагалися або й намагаються обґрунтувати певну версію історичного минулого. У цьому значенні слово «міф» означає вигадку, неправду, перекручення фактів. Історики прагнуть такі міфи спростувати, шукаючи аргументи в історичних джерелах.

Псевдонаука – те, що видається за науку, але не є такою насправді.

Про яке значення слова «міф» довідалися? • Поміркуйте, чому фольклорні міфи належать до джерел історії, а псевдонаукові – ні. • З якою метою створюють та поширюють псевдонаукові міфи? • Як історичні знання перешкоджають поширенню псевдонаукових міфів?

На підставі тексту заповніть пропуски.

Від фольклорних міфів, які в художніх образах пояснюють обставини життя за давнини, треба відрізнити псевдонаукові теорії, якими У цьому значенні слово «міф» означає

3. Досліджуємо Прочитайте текст. Про який історичний міф довідалися? Коли він виник? Як ви думаєте, чи існують «правильні» і «неправильні» міфи? Чому історики вважають справою честі спростувати міфи?

У публікаціях в інтернеті можна натрапити на повідомлення, що Михайло Грушевський був першим президентом України. Це повідомлення не доведене історичними фактами.

Архівні документи не підтверджують існування посади президента України для часів, коли тривала громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського. Не згадано про неї і в Конституції Української Народної Республіки (УНР). Невідомо жодного акта, який би Грушев-

ський підписав як президент. Офіційно Михайло Грушевський від березня 1917-го до 29 квітня 1918 р. обіймав посаду голови Центральної Ради УНР.

Конституція Української Народної Республіки, ухвалена 29 квітня 1918 р., проголосила Україну суверенною парламентською державою. Її верховним органом стали Всенародні збори, а головою обрано Михайла Грушевського.

Уперше згадки про Михайла Грушевського як президента з'явилися в українській діаспорі та набули поширення в тогочасних газетних публікаціях.

Відомо, що сам Грушевський послуговувався візитівкою, де був напис французькою мовою «President du Parlement D'Ukraine» (президент парламенту України; нині це відповідає посаді голови Верховної Ради України), а також пізніше підписувався «бувший президент Української Центральної Ради».

4. Обговорюємо

Поміркуйте, яку роль у створенні й поширенні псевдонаукових міфів відіграють засоби масової інформації – публікації в газетах, журналах, інтернеті. Чому інформацію з інтернету треба перевіряти? Поділіться припущеннями, що означає «перевірити інформацію».

Сформулюйте та запишіть кілька правил, як перевірити історичну інформацію.

5. Кошик ідей

Чи доводилося вам чути вислів «переписати історію»? Припустіть, що він означає. Поміркуйте, чому історики для відтворення правдивої картини минулого послуговуються не одним, а багатьма джерелами. Запишіть на дошці всі варіанти відповіді на запитання. Виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

6. Читаємо

Прочитайте текст. Сформулюйте до нього три запитання, що починаються словом «чому», обговоріть запитання та відповіді на них у парах.

Ви вже знаєте, що за давніх часів дослідження історії було справою поодиноких ентузіастів або наділених повноваженнями придворних книжників. Згодом це стало заняттям професійних істориків, які віднаходили та аналізували різноманітні історичні джерела, вибудовуючи на їхній основі свої версії минулого. Голоси ж пересічного люду здебільшого лишалися не почутими, хоч історичні події визначали його життя. Ситуація докорінно змінилася у ХХ ст., коли історики, аби заповнити прогалини у джерелах, почали застосовувати у своїх дослідженнях усні свідчення. *Усна історія* – це запис усних розповідей (інтерв'ю), що фіксуються на аудіо- чи відеопристроях. Переваги усної історії – величезна кількість свідчень про повсякденне життя, за якими можна простежити перебіг та наслідки історичних подій. Сучасні історики вважають спогади людей важливими для розуміння епохи, у якій вони жили і яку творили. Особливо цінною усна історія є щодо висвітлення подій, які намагалися приховати, замовчували, або коли офіційна версія відрізняється від реальності. Наприклад, коли в Україні 1986 р. сталася аварія на Чорнобильській атомній станції, масштаби якої керівництво Радянського Союзу, у складі якого тоді перебувала Україна, намагалося применшити, це мало трагічні наслідки. Відтворити деталі катастрофи, що торкнулася мільйонів людей, і з'ясувати міру відповідальності влади стало можливим завдяки свідченням людей, які пережили трагедію.

На минулому уроці ви довідалися про ще одну трагічну сторінку в українській історії – Голодомор. Дізналися також про те, що правду про цей злочин влада ретельно приховувала. Привернути увагу до трагедії допомогла усна історія. Спогади сотень очевидців увійшли до книги «33-й: голод», що вийшла друком 1991 р. – у рік проголошення незалежності України. Сьогодні обставини Голодомору ретельно досліджені українськими істориками, а держава Україна домагається від світової спільноти визнання Голодомору геноцидом.

Геноцид – винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами.

Доповніть твердження.

Усна історія – це

.....

.....

7. Досліджуємо

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/nRYkPyW> або кодом, ознайомтеся з онлайнним ресурсом «Архів усної історії». Яким подіям присвячено зібрані свідчення? У чому переваги «Архіву усної історії»?

Прочитайте оповідання, побудоване на фрагментах свідчень очевидців із книжки «33-й: голод», і дайте відповіді на запитання до нього.

ЧЕРВОНА МІТЛА

– Тату, а хто оті чужі люди, що наїхали до нашого села? – ледь чути шепотів Василько, смикаючи батька за руку. – Бабуня казали, що прилетіли вони на червоній мітлі й вимітатимуть нею наш хліб.

Батько мовчав. Навколо було тихо й моторошно. Хлопчик, пам'ятаючи батькове застереження, не наважувався спитати ще раз. І собі замовк. Так, обминаючи стежки, через чагарі й вибалки дісталися вони старого лісу. Проте й тут треба було пильнувати. Бо, як і в полі, можна натрапити на озброєного сторожа: береже від народу всенародну власність. Василько бачив таких охоронців. Одразу за селом, де раніше був і їхній наділ, починався колгоспний лан. Якраз біля їхнього колишнього поля височів грубезний дуб. Та то раніше він був просто дубом, що давав перепочинок від спеки натомленим жниварям. Тепер він став сторожовою вежею. Лихі дядьки, що наїхали бозна-звідки, влаштували в зеленому верховітті засідку, з якої спостерігали за полем: чи не йде часом хтось збирати недозбирані колоски. Коли ж з'явиться поблизу чи старий, чи малий – починають, регочучи, стріляти з рушниць.

Світало. Деревя, скинувши останнє листя, кістлявими руками торкалися холодного неба.

– Оце вже й зима, – тихо та якось сумно проговорив батько. – Як же ви без мене перезимуєте?

– А ви не їдьте, тату, – озвався Василько.

– Не можна, сину. Ти ж бачиш, що в селі коїться. Врожай забрали, та люди кажуть, що буде ще гірше: вимітатимуть усе, аби виконати план.

– А що то за план?

– Бог його святий знає. Тільки чув, що говорять оті активісти: «Куркуль, давай план державі!».

– А ми хіба куркулі?

– Зроду не були, а тепер стали. Де тим куркулям на нашому безземеллі взятися. Але ж викинули твого дядька Степана, маминого брата, з хати. Й сказали – куркуль. А той куркуль має десятеро дітей і сам аж чорний од каторжної роботи. Ет! – батько з серцем вдарив палицею об землю. – Чи є десь правда на світі?

– Тату, а в школі кажуть, що в колгоспі не буде куркулів і не буде бідних.

– А хто ж буде? Старці? Цілий рік працювали люди на той колгосп, заробляли трудодні, що на них обіцяли давати зерно. Де ж той хліб? І з чим зимувати некуркулям і небідним колгоспникам? Ще й сніг не

випав, а колгоспниця тітка Одарка бігає позичати в сусідів борошно, бо нема чим дітей годувати. Ех, колгосп... Ну от і прийшли.

Батько озирнувся. Підійшов до дуплястого напівзгорілого дерева.

– Ось вона – лісова комора. Дивись, бережи її, Васильку. У ній – наш порятунок. Небагато тут харчів: мішечок пшона й півмішка гречки. Та як буде сутужно – знадобиться й це. Більшого я не міг вигадати, щоб подбати про вас. Хіба ж думалося, що цими мозолястими руками, – батько гірко всміхнувся, – доведеться ховати зароблене. Залишаєшся, сину, за старшого. Допмагай мамі й піклуйся про сестричок.

Василько пригорнувся до батька. По щоках в обох текли сльози. Чи побачаться ще?

Раптом десь хруснула гілка. За мить – знову шурхит. А далі – загавкав собака, почулися голоси: «Шукай-но тих куркульських злодіїв». Регіт. Постріл. Залементував пес. Іще й іще постріли. І на галявині, заходячись гавкотом, опинився головний колгоспний сторож, чорний, мов тільки-но з пекла, вовкодав Полкан.

Василькові здалося, що пес от-от вхопить його за горло й розірве на шматочки. Не пам'ятаючи себе зі страху, він голосно скрикнув. Коли отямився, батько тримав його на руках, міцно притиснувши до себе. Просто перед ними стояв сільський активіст Федько. А з ним два широкоплечі зайди з рушницями. Всі троє реготали.

– Що це ти, Петре, так рано робиш у лісі? – хитро всміхаючись, поцікавився Федько й підійшов до дуплястого дерева.

У руках активіст тримав довгу металеву палицю з загостреним кінцем – щуп. Подейкували, що позичив того щупа Федькові сам дідько, бо не було в селі такої схованки, якої не викрило б його лихозвісне знаряддя. Штрикав ним Федько наосліп під стріху, у копиці торішньої соломи, у купи гною – і скрізь знаходив прихований селянами харч. Тепер цей щуп порпав затрушене листям дупло.

– Є! – переможно гукав активіст до своїх помічників, що вже взяли під варту батька із сином. – Не втаїш від більшовицького ока!

Опівдні заарештованих під прицілом гвинтівки привели до села. У дворі сільради хлопчик востаннє поцілував батька.

Наступного дня він прибігав туди із сестричками, щоб і вони попрощалися з татусем, якого оті зайди назвали ворогом народу. Але Федько-активіст прогнав дітей, пригрозивши спустити Полкана.

...Сипався перший сніг. Був грудень 1932 р. По селах мела червона мітла, за якою надходили голод і смерть. (Оксана Данилевська)

Які деталі, описані в оповіданні, свідчать про умисний характер голоду 1930-х років в Україні? • Як ви думаєте, чому інформацію про масштаби Голодомору в Україні за радянських часів приховували? • Як, спираючись на текст, можна пояснити назву оповідання?

Укладіть за матеріалами уроку два списки слів (по 5 у кожному): 1) поняття, про які знав / знала; 2) поняття, про які дізнався / дізналася. Скориставшись уявним мікрофоном, доповніть твердження *Раніше я не знав / не знала, що...*

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку.

Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/7TvHzl4>, прочитайте статтю. Про який міф довідалися з неї? Хто і з якою метою створює міфи в наш час? Чи позитивним явищем варто вважати сучасну міфотворчість? Чому так вважаєте?

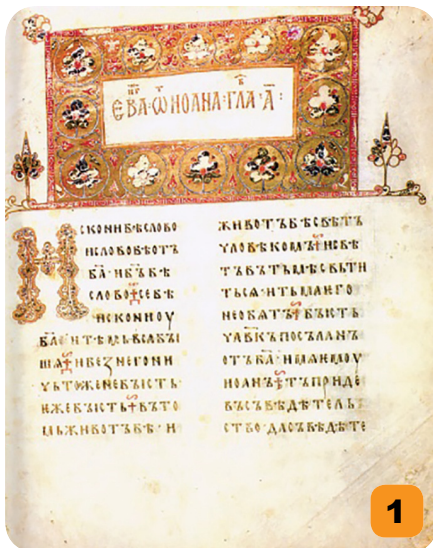
Урок 22. Історія України в пам'ятках і пам'ятниках

1. Міркуємо

Роздивіться фотографії та прочитайте коментарі до них. Коли було створено книгу, сторінки якої зображено на фото? Пам'ять про яку епоху вона береже? Чому історичні джерела називають пам'ятками? На честь кого споруджено пам'ятник, який бачите на ілюстрації? Що знаєте про цих діячів? Як пов'язані поняття «пам'ятник» і «пам'ять»?

✓ Яке значення для дослідження минулого мають пам'ятки і пам'ятники?
✓ Як представлені в пам'ятках і пам'ятниках різні періоди української історії?

✓ Які бувають пам'ятники?
✓ Чому пам'ятки та пам'ятники є надбанням культури?

1

2

- ▲ 1. Аркуш Остромирового Євангелія. 1056–1057 рр.
- 2. Пам'ятник Кирилу та Мефодію в Мукачевому

Доберіть до поданих слів по кілька прикметників.

Пам'ять (яка?)

Пам'ятка (яка?)

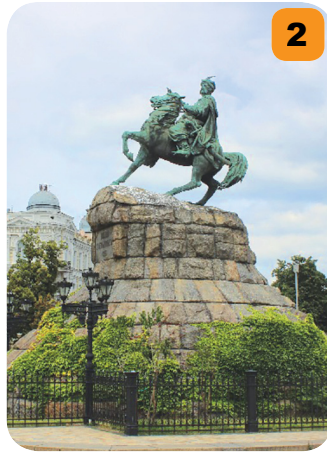
Пам'ятник (який?)

2. Обговорюємо

Роздивіться ілюстрації. Чи доводилося вам бувати біля цих пам'ятників? Який з них вам найбільше подобається? Чим саме? Як ви думаєте, чи може пам'ятник бути пам'яткою?

1

2

3

- ▲ 1. Пам'ятник князеві Володимирі Великому в Києві. Архітектор О. Тон. Споруджено в 1853 р.
- 2. Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві. Архітектор М. Микешин. Споруджено в 1888 р.
- 3. Пам'ятник Лесі Українці в Телаві (Грузія). Архітектор В. Скульський. Споруджено в 2008 р.

Оберіть один з пам'ятників та складіть про нього коротку розповідь за планом:
 1. Кого увічнює пам'ятник? 2. Де він розташований і коли його споруджено?
 3. Хто є автором пам'ятника? 4. Як виглядає пам'ятник?

.....

.....

.....

3. Читаємо

Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання до нього.

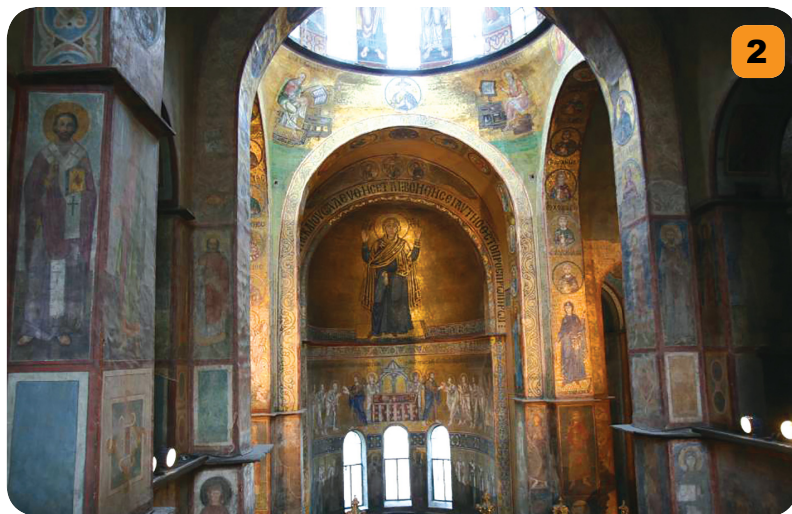
Однією з найвідоміших пам'яток княжих часів є Софійський собор у Києві. Собор святої Софії збудовано в часи, які визначають як період розквіту держави із центром у Києві. Володарював тоді син Володимира Великого князь **Ярослав**. Він залишився в пам'яті нащадків миролюбним, розважливим і тихим князем, який до книжок виявляв за-

взяття, часто читаючи їх і вдень і вночі, за що й був пошанований іменням **Мудрий**. Про історію храму довідуємося з літопису «Повість минулих літ», де під **1037 р.** є запис: «Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості Божої».

Софійський собор був найвеличнішою спорудою Києва часів Ярослава Мудрого. Споруджену з каменю церкву увінчували 13 бань, оточували з трьох боків два ряди відкритих галерей. Із заходу до собору було прибудовано дві башти з широкими гвинтовими сходами на другий поверх храму. Собор був однією з найбільших будівель свого часу. Загальна ширина храму – 54,6 м, довжина – 41,7 м, заввишки він сягав 28,6 м. Таких великих церков, як Софія Київська, не будували тоді навіть у Візантії. Грандіозні розміри пояснюються тим, що Софійський собор будували як головний храм держави. У ньому мали відбуватися не лише богослужіння, а й найурочистіші державні церемонії: сходження на великокнязівський престол, посвячення в митрополити, проведення церковних соборів, зустрічі чужоземних послів тощо. Собор був осередком літописання, тут створено першу бібліотеку.

1

2

▲ 1. Фрагмент стіни Софійського собору. Стіни Софії викладені з великих природних каменів – граніту й рожевого кварциту, брили яких чергувалися з рядами плиткоподібної цегли – плінфи. 2. Внутрішній вигляд Софії

Упродовж своєї історії собор пережив кілька пограбувань, пожежі, багаторічні запустіння, ремонти й перебудови. Унаслідок перебудов XVII–XVIII ст. храм змінився ззовні. Над давніми одноярусними галереями надбудували другі поверхи, а галереї перетворили на закриті приміщення. Над собором звели шість нових бань, і їх стало дев'ятнадцять. Баням надали грушоподібної форми. Фасади потинькували й побілили, бані позолотили. Внутрішнє опорядження собору лишилося майже без змін. Саме таким зберігся він донині.

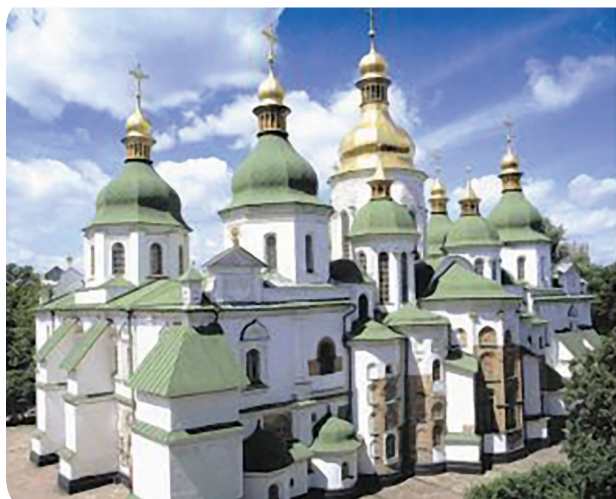
Софійський собор належить до складу Національного заповідника «Софія Київська». Він є одним з найбільших музейних закладів України.

Про яку пам'ятку довідалися? • Коли й за чийого князювання її було споруджено? • Які елементи в будівлі найбільше вражають? • Як склалася доля споруди?

4. Досліджуємо

Роздивіться ілюстрації.

▲ Софійський собор у Києві. Сучасний вигляд та реконструкція вигляду будівлі XI ст.

Знайдіть 5–7 відмінностей між сучасним виглядом собору та його реконструкцією. Чи істотно змінився за свою майже тисячолітню історію ззовні? • Якими словами-прикметниками можете описати зображену споруду? • Як ви думаете, яке враження справляв собор на наших предків? • Поміркуйте про те, що повинні були знати й уміти давні будівничі, щоб спорудити Софію Київську. Де вони могли здобути цей досвід?

5. Читаємо

Прочитайте текст, позначте в ньому слова, про значення яких довідалися.

Для увічнення пам'яті про видатних людей та важливі події споруджують пам'ятники – скульптурні групи, статуї, бюсти, колони, обеліски тощо. Визначні пам'ятники належать до культурного надбання людства, оскільки є мистецькими творами.

Засобом збереження пам'яті про історичні події чи видатних постатей є меморіальні дошки. Слово «меморіальний» походить від латинського *пам'ятний*. Так називають металеві, мармурові, гранітні плити з написом (інколи із зображенням), які встановлюють на стінах

будівель, де жила або працювала знаменита особа або в яких чи біля яких відбувалася важлива подія.

Скориставшись текстом, підпишіть, до яких різновидів належать зображені пам'ятники.

1. 2.
3. 4.

6. Кошик ідей Чи доводилося вам чути, що інколи пам'ятники зазнають наруги і навіть руйнування? Поділіться припущеннями, чому таке трапляється. Чому пам'ятки та пам'ятники потребують захисту? У чому він, по-вашому, виявляється? Запишіть на дошці всі варіанти відповіді на запитання. Виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

.....
.....

7. Читаємо Прочитайте текст. Скориставшись пам'яткою, розкажіть про архітектурну споруду, про яку довідалися.

Визначною пам'яткою оборонної архітектури України є **Кам'янець-Подільська фортеця**. Цю величну споруду на високому скелястому березі річки Смотрич будували протягом кількох століть. Фортеця була однією з найнепрístupніших оборонних споруд Поділля. Турецький мандрівник Евлія Челебі, який подорожував Україною в 1656 р., писав: *«Рівної їй немає не тільки у володіннях польських, але, мабуть, і в чесь»*

ких, і в Шведській країні, і в державі Голландській, і в горах Німецьких». Від кінця XV ст. до середини XVI ст. дерев'яні укріплення замінювали на кам'яні, потовщували та вивищували стіни, будували нові вежі тощо.

У середині XVI ст. фортеця набула вигляду, близького до сьогоденішнього. За формою вона стала витягнутим зі сходу на захід прямокутником, обнесеним високими стінами й вежами, кількість яких на ті часи досягала чотирнадцяти (нині фортеця має їх 11, дванадцять – Водяна – була розташована на березі Смотрича, з фортеці проглядається лише її зруйнований верхній ярус).

▲ Карта Кам'янець-Подільської фортеці. 1691 р.

Як характеризувати пам'ятку архітектури

- Коли, ким, за яких обставин було збудовано архітектурну пам'ятку?
- Як склалася доля історичної пам'ятки (чи збереглася вона неушкодженою, чи реставрована, чи цілком відновлена; яку роль відігравала пам'ятка в історії (яке її призначення); як охороняється сьогодні)?
- Який вигляд пам'ятки ззовні та всередині?
- Що вразило в пам'ятці найбільше?

Запозиченим з латини словом «архітектура», яке походить від грецького «будівничий», називають мистецтво будівництва споруд.

Позначте на лінії часу століття, коли Кам'янець-Подільська фортеця набула вигляду, близького до сьогодення. Скільки століть минуло відтоді?

Яка інформація на уроці видалася вам найцікавішою? Про що хотіли б дізнатися докладніше?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку.

Оберіть одну з пам'яток вашого рідного краю. Складіть текст для меморіальної дошки, що інформуватиме гостей вашого міста / села про цю пам'ятку.

Урок 23. Пам'ятки історії рідного краю

1.

Міркуємо

Роздивіться фотографії. Чому зображені пам'ятки потребують захисту. У чому, на вашу думку, цей захист виявляється? Які пам'ятки архітектури та мистецтва є у вашому рідному місті / селі або районному (обласному) центрі? Чи є ці пам'ятки історичними? Чому історичні пам'ятки завжди приваблюють туристів? Чи цікаво вам бувати біля історичних пам'яток?

✓ Як пам'ятки рідного краю розповідають про його минуле?

✓ Чому пам'ятки минулого потребують захисту?

✓ Які знаємо найвідоміші історичні пам'ятки рідного краю?

✓ Що означає «берегти пам'ятки минулого»?

▲ 1. Успенський собор Києво-Печерського монастиря. 2. Луцький замок

▲ Дендрологічний парк Софіївка в Умані на Черкащині

Наклейте зображення пам'ятки історії вашого рідного міста / села чи найближчого районного чи обласного центру. Підпишіть зображення.

2.

Обговорюємо

Як увічнюють пам'ять про історичні події та постатей рідного краю? У чому виявляється шанобливе ставлення до подій минулого? Чому важливо берегти пам'ять про події та постаті історії рідного краю? Де шукати інформацію про події та постаті історії рідного краю?

Запишіть 2–3 назви вулиць, провулків, майданів, які пов'язані з історичним минулим вашого міста / села.

.....

.....

3.

Досліджуємо

Об'єднайтеся в групи та виконайте завдання.

Група 1. Готуючись до уроку, ви мали довідатися, чи є у вашому рідному місті / селі пам'ятники, пам'ятні місця чи споруди, пов'язані з іменами історичних діячів. Підготуйте розповідь про такого діяча за планом:

1. Ким був історичний діяч, якому споруджено пам'ятник?
2. Коли він жив?
3. У яких подіях брав участь або з якими подіями пов'язаний?
4. Чи вшановують цього діяча в інших місцях? Чому?

Група 2. Чи є у вашому рідному місті / селі пам'ятники, пам'ятні місця чи споруди, пов'язані з історичними подіями? Підготуйте розповідь про ці події за планом:

1. Чим була зумовлена, коли та за яких обставин відбулася подія, якій присвячено пам'ятник? (Якої події стосується пам'ятне місце або споруда, коли відбулася подія, пов'язана з нею, чим вона була спричинена?)
2. Якими були результати та наслідки цієї події для вашого краю?
3. Хто брав участь у цій події з місцевих мешканців? Що відомо про цих людей?
4. Чи вшановують цю подію в інших місцях? Чому?

Група 3. Які легенди, перекази бережуть історичну пам'ять про ваших видатних земляків? Перекажіть одну з легенд однокласникам.

Проаналізуйте її за планом:

1. Яким історичним подіям чи постатям присвячено цю легенду?
2. Як втілене в легенді ставлення до події / постаті?
3. Навіщо було створено цю легенду?

Напишіть короткий звіт про роботу своєї групи.

.....

4. Читаємо

Прочитайте текст. Дайте відповіді на запитання до нього.

В Україні, певно, не знайдеться людини, яка не чула б про чоловічий монастир – Києво-Печерську лавру. Розташований він у Києві на Дніпрових схилах. Заснований близько 1051 р., як гадають, Антонієм Печерським. Спершу монастир розташовувався в печерах – звідси й назва. Зміни в житті монастиря сталися, коли його очолив учень Антонія – Феодосій. Під керівництвом Феодосія розпочалося будівництво головного храму монастиря – собору Успіння Пресвятої Богородиці, або Успенського. За свідченням джерел, для будівництва було запрошено майстрів з Візантії. Будівельні роботи завершено в 1078 р. Те будівництво започаткувало перетворення монастиря на провідний осередок культурного життя княжої Руси-України. Навколо нього гуртувалися видатні церковні діячі, книжники, іконописці. У монастирі переписували книжки, створювали літописи, церковні та світські літературні твори, перекладали з інших мов богослужбові книги.

У наступні століття головний монастирський храм зазнавав змін. На початку XVIII ст. його перебудували й по-новому прикрасили: церква, колись скромних розмірів, перетворилася на величну, розкішно оздоблену споруду, яка збереглася до 1940-х років. У 1941 р. собор зруйновано. Відбудовано впродовж 1999–2000 рр.

▲ Ікона Богородиці Печерської зі святыми Антонієм та Феодосієм Печерськими. Пам'ятка початку XII ст.

Про яку історичну пам'ятку довідалися? • Чим вирізняється доля Успенського собору Києво-Печерського монастиря серед інших пам'яток архітектури?

Поясніть, що означають назви пам'яток, про які довідалися.

Назва «Успенський» походить від слова

«Печерським» монастир у Києві назвали тому, що

5. Кошик ідей Чому серед історичних пам'яток, що збереглися до сьогодні, багато храмів? Запишіть на дошці всі варіанти відповіді на запитання. Виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

.....

.....

.....

6. Читаємо Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/pTvHvN1> або кодом, прочитайте текст. Підготуйте на його основі коротке повідомлення про історичну пам'ятку.

Що нового довідалися про історію свого рідного міста / села під час уроку? Скориставшись уявним мікрофоном, сформулюйте твердження, яким оцініть свою роботу на уроці: Я (добре, не дуже добре, погано) знаю історичні пам'ятки рідного краю, тому робота на уроці для мене була (цікавою, корисною, пізнавальною, повчальною).

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку.

Складіть хронологічну задачу про одну з історичних пам'яток вашого рідного краю та запропонуйте розв'язати своїм однокласникам.

ЖИВА ПАМ'ЯТЬ

Подорож до Візантії

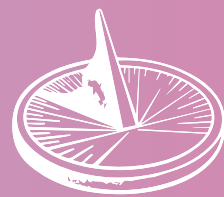

Українська революція 1917–1921 рр.

21 серпня 1991 р.

РОЗДІЛ 4. Розвиток людства впродовж історії

Урок 24. Поява і розселення людини на Землі. Перші люди на українських теренах

1. Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Якими були найдавніші знаряддя праці? Із чого вони виготовлені? Для чого їх можна було використовувати? Скільки часу пройшло між появою зображених на ілюстраціях пам'яток?

✓ Якого часу сягає історія людства?
✓ Що відомо про життя найдавніших людей?

✓ Коли на українських землях з'явилися перші пралюди?
✓ Коли з'явилася людина сучасного типу?

◀ 1. Ручне рубило, виготовлене близько 1 млн років тому. Скребло (2) і гостроко-
нечник крем'яний (3).
40 тис. років тому

Зробіть обчислення та доповніть твердження.

Від появи знаряддя 1 до знарядь 2 і 3 пройшло років.

2. Обговорюємо

Вам, певно, доводилося чути, що зміни в людському житті в наш час відбуваються надзвичайно швидко: відлік історії інтернету починають від 1969 р., коли в одному американському університеті було встановлено перший мережевий сервер, а до 1971 р. розроблено першу програму для надсилання електронної пошти. За якихось 50 років більшість населення Землі отримала доступ до міжнародної комп'ютерної мережі. Поділіться припущеннями, чому так повільно змінювалося людське життя.

3. Читаємо

Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

Уся історія людства пов'язана з планетою Земля. Вік нашої планети – понад 4,5 млрд років. Проте тривалий час на Землі не було ознак життя. Коли й унаслідок яких змін воно виникло? Скільки часу триває історія людства? На ці та багато інших запитань люди прагнули знайти відповідь у кожен епоху. За давніх часів для пояснення походження тварин та рослин, виникнення і розселення своїх пращурів люди створювали міфи. Сучасна наука спирається на конкретні факти з прадавньої історії людства, але археологічних знахідок від найдавніших часів не так і багато. Ви вже знаєте, що розкопують, відновлюють та систематизують залишки минулих часів археологи. Тлумачення пам'яток минувшини – справа істориків. Учені-антропологи за кістками людей визначають, яку вони мали зовнішність, будову тіла. Тож картину життя за найдавніших часів відновлюють дослідники багатьох галузей знань. Накопичені факти прадавньої історії людства дають ученим підстави робити припущення, що життя виникло на нашій планеті близько 3,8 млрд років тому з появою істот, які жили в морі. Ці істоти поступово розвивалися, згодом з'явилися рослини та тварини. Серед тварин, які населяли суходіл, були істоти, яких учені називають приматами. Близько 40 млн років тому виникли більш високоорганізовані примати – мавпи. Припускають, що саме від них розпочався шлях формування людини.

Еволюція – поступова зміна, розвиток кого-, чого-небудь.

На підставі тексту сформулюйте запитання до цифрових позначень: 4,5 млрд, 3,8 млрд, 40 млн. Як ці числа пов'язані з появою людини?

Випишіть з тексту 5–7 слів, доречних у розповіді про появу людини.

4. Читаємо

Прочитайте текст і виконайте завдання до нього в групах.

Найбагатший матеріал для вивчення істот, яких називають *пралюдьми*, виявлено в Африці. Археологічні знахідки засвідчують появу там понад 4 млн років тому істот, названих *австралопітеками*. Це були мавпи, які могли пересуватися на задніх кінцівках і мали окремі риси, що зближували їх з людиною. Учені припускають, що в середовищі австралопітеків 2,5 млн років тому виникла нова, досконаліша істота. Оскільки вона вмiла виготовляти найпростіші знаряддя праці, її назвали *людиною вмiлою*. Саме цю істоту вважають першою пралюдиною. Кістки найдавнішої «людини вмiлої» та виготовлені нею знаряддя праці з гальки знайшов Льюїс Лікі 1960 р. в ущелині Олдувей у Східній Африці.

Приблизно 1,7 млн років тому в Африці з'явився новий різновид пралюдини – *пітекантроп*. Це була невисока на зріст істота, що впевнено пересувалася на двох ногах – власне, тому пітекантропа ще називають *людиною з прямою ходою*. Пітекантропи були дуже подібні до своїх попередників, проте мали розвиненіший мозок. На відміну від «людини вмiлої», представники якої мешкали здебільшого в Африці, пітекантропи заселили істотну частину Європи та Азії. Уперше рештки цих істот знайшов Ежен Дюбуа в 1891 р. на острові Ява в Індонезії.

Сліди життєдіяльності пітекантропів знайдено і на території України, де вони вперше з'явилися близько 1 млн років тому. Найдавнішою пам'яткою пітекантропів є стоянка біля с. Королевого на Закарпатті. Тут археологи виявили унікальні знахідки: численні кам'яні знаряддя праці – оббиті гальки, ручні рубила, гостроконечники, скребла, вістря рогатин, ножі. Напрямки руху груп пралюдей визначають за археологічними знахідками: рештки одного періоду знаходять у різних частинах світу. Дослідники, наприклад, вважають подібними знахідки з Королевого на Закарпатті й гроту Валлоне на середземноморському узбережжі Франції.

Справжнім випробуванням для пралюдей стала зміна природних умов. Унаслідок похолодання приблизно 200–125 тис. років тому утворилися льодовики – величезні масиви криги та снігу, які поступово сповзали з півночі на південь. Крига й сніг укрили більшу частину Європи (на території України межа льодовика проходила вздовж лінії Дніпро – Львів). Вимерли або відійшли на південь ті тварини, на яких полювали пітекантропи. Їх замінили нові – мамонт, печерний ведмідь, волохатий носоріг та інші. Змінилася й пралюдина. Тепер це була кремезна, міцна, спритна й витривала істота, головним заняттям якої

стало полювання. Виявлені рештки цієї пралюдини вперше знайдено 1856 р. в долині річки Неандерталь – однієї з приток Рейну (Німеччина). Звідси походить умовна назва *неандертальці*.

Неандертальці жили приблизно 150–28 тис. років тому. Вони навчилися виготовляти понад 60 різновидів кам'яних знарядь. Найпоширенішими з них були гостроконечники (зовні схожі на рубила, але менші, рівніші й більш зручні) та скребла (з широким робочим краєм). Гостроконечники правили за вістря до списів, скребла – за ножі. На території України виявлено чимало стоянок неандертальців. Найвідомішою є стоянка в Киїк-Кобі, що в Криму.

Група 1. Виберіть з тексту назви людиноподібних істот. Підготуйте коротке повідомлення для класу, у якому поясніть сутність кожної назви (що означає, звідки походить, до кого її застосовують).

Група 2. Укладіть на основі тексту хронологічну таблицю, у якій стисло поясніть, що відбувалося в кожен період. Презентуйте таблицю класові.

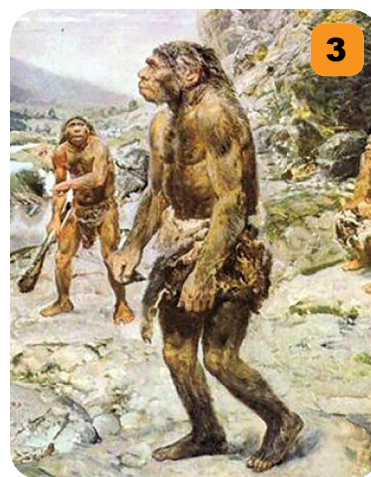
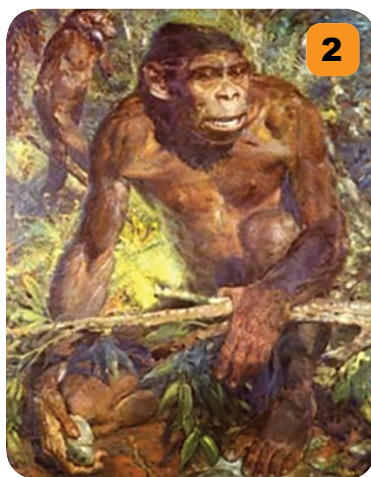
Група 3. Виберіть з тексту географічні назви. Підготуйте коротке повідомлення для класу про те, як пов'язані ці назви з уявленнями про появу людини.

Група 4. Підготуйте коротке повідомлення для класу про археологічні знахідки, які проливають світло на проблему появи і розвитку людини.

Група 5. Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/zTvHQqX> або кодом, прочитайте статтю. Підготуйте коротке повідомлення для класу про нові археологічні знахідки, пов'язані з історією перших людей.

Дайте відповіді на запитання до малюнків-реконструкцій.

- ▲ 1. Австралопітек (реконструкція в Природничому музеї у Відні)
2. Пітекантроп (художня реконструкція З. Буріана)
3. Неандертальці (художня реконструкція З. Буріана)

Чи схожі істоти, зображені на малюнках, на сучасну людину?

Які відмінності одразу впадають в око? (Зверніть увагу на шкіру, лоб, надбрівні дуги, щелепи.)

5. Читаємо

Прочитайте текст та дайте відповідь на запитання, винесене як заголовок.

КОГО НАЗИВАЮТЬ «ЛЮДИНОЮ РОЗУМНОЮ»?

Життєдіяльність пітекантропів та неандертальців вважають передісторією людства. Початок історії пов'язують з появою *людини розумної* (латинською мовою – гомо сапієнс). В Африці виявлено рештки людей сучасного типу, вік яких перевищує 100 тис. років. Звідти, як вважають учені, перші люди розселилися на інші континенти. Зокрема, у Європі «людина розумна» з'явилася 40–35 тис. років тому. Уперше її рештки виявили в місцевості Кро-Маньйон (Франція). Звідси походить наукова назва *кроманьйонська людина*, або *кроманьйонець*.

Кроманьйонці мали, порівняно з неандертальцями, тендітнішу статуру й меншу фізичну силу, але більший об'єм мозку. Обличчя кроманьйонців були вже більш подібними до облич сучасних людей.

«Людина розумна» користувалася скребачками для оброблення шкіри, різцями для роботи з кісткою, вістрями списів різного розміру, ножами тощо. Кроманьйонці виготовляли багато знарядь з кісток тварин. Це голки, шила, наконечники списів, гарпуни, а також різноманітні прикраси. За тих часів з'явилися вироби, у яких поєднано різні матеріали: камінь і дерево, камінь і кістку, кістку й дерево. Кістку або ріг використовували як оправу для невеличких гострих крем'яних пластинок, які вставляли в пази й закріплювали смолою. Такий спис був дуже гострим. Крім того, завжди можна було замінити загублений крем'яний наконечник.

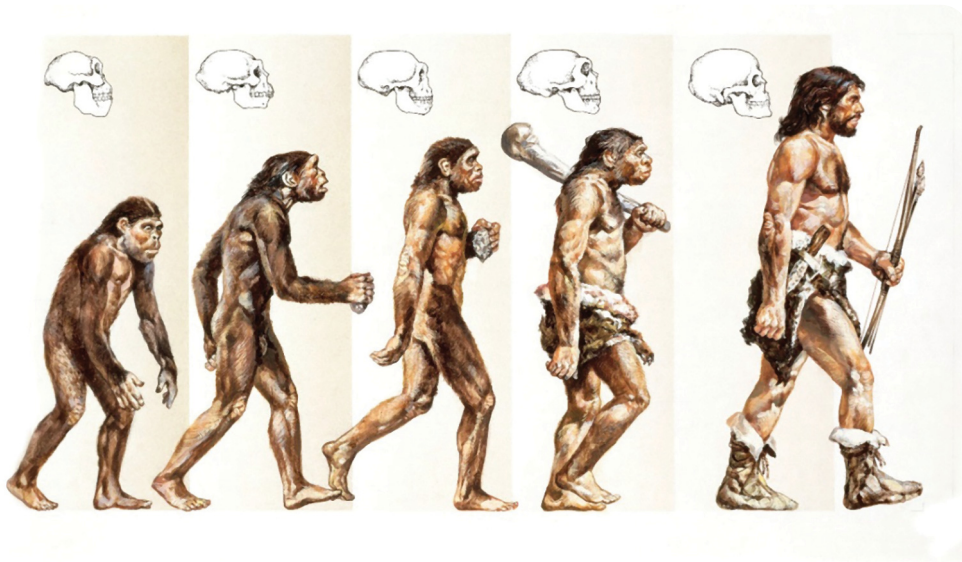

▲ «Кроманьйонський старий». Реконструкцію зроблено на основі скелетів, знайдених у Кро-Маньйоні

6. Досліджуємо

Роздивіться схему еволюції людини. Чи так ви уявляли відмінності між людиноподібними істотами? Що змінювалося в їхній зовнішності? Чому, прагнучи вибудувати ланцюжок предків людини, учені порівнюють не тільки об'єм

мозку, а й будову черепа (надбрівні дуги, нижню щелепу) та руки (протиставлення великого пальця іншим)? Як ви думаєте, чи мали людиноподібні істоти дар мови?

7. Кошик ідей Обміркуйте, чому до сьогодні серед учених немає одностайної думки про виникнення життя на нашій планеті та про походження людини. Запишіть на дошці всі варіанти відповіді на запитання. Виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

.....

.....

.....

.....

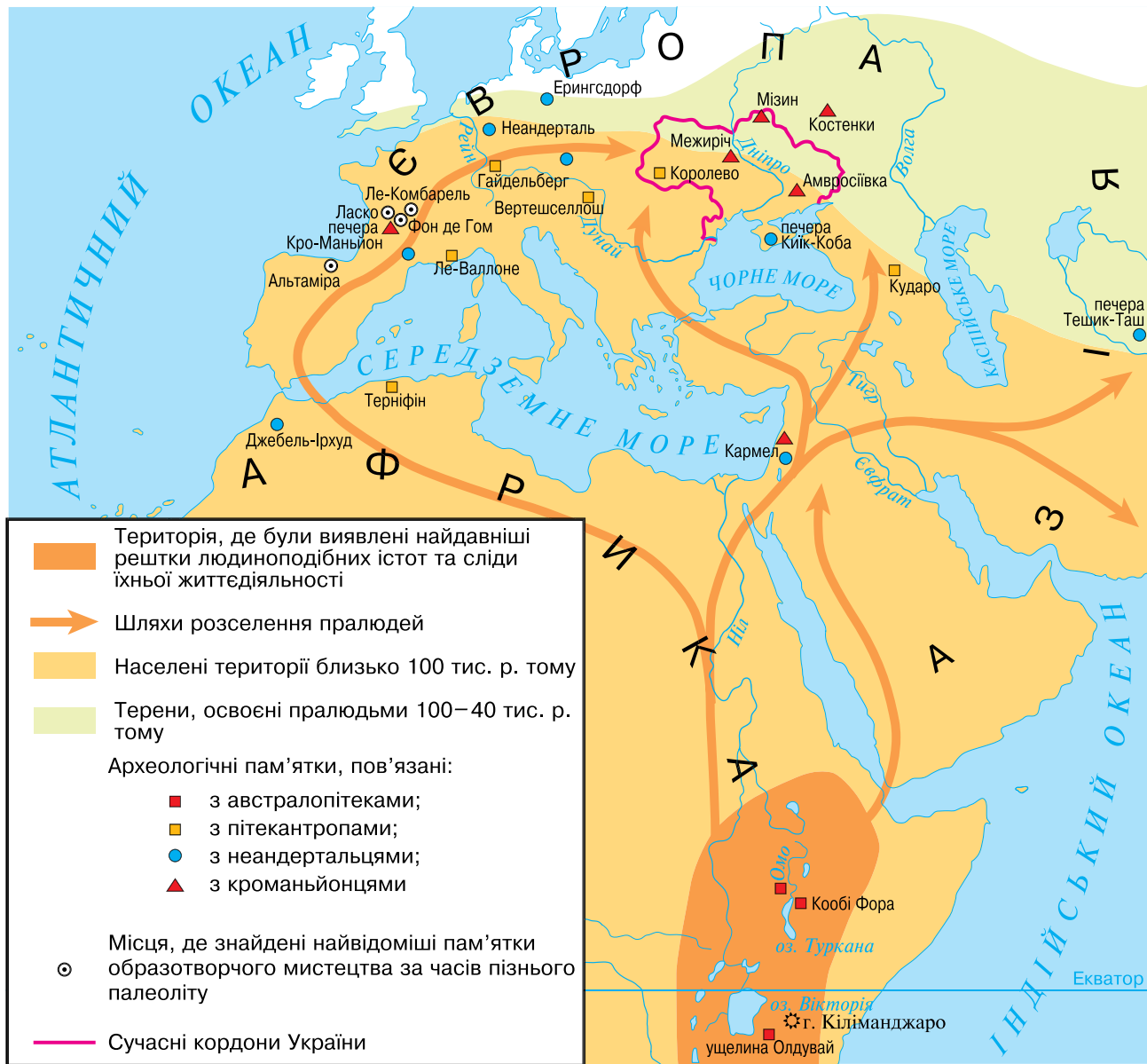
Чи цікаво вам було працювати на уроці? Що вразило? На які запитання отримали відповідь? Які поки що лишилися без відповіді?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Найдавніші часи образно називають «дитинством людства». Обґрунтуйте або спростуйте до-речність такого вислову.

Попрацюйте з історичною картою. Знайдіть території, де було виявлено рештки людиноподібних істот та сліди їхньої життєдіяльності. Який висновок можна зробити про розселення пралюдей на земній кулі? Де було знайдено стоянки піте-кантропів, неандертальців та кроманьйонців у Європі, зокрема в Україні?

Урок 25. Історія людства від давнини до сучасності. Минуле України в контексті світових подій

✓ Як співвідносяться епохи в історії європейських народів та періоди в історії України?
✓ Які хронологічні межі кожного?

✓ Які періоди виокремлюють в історії людства?
✓ Кого називають історичними постаттями?

1. Міркуємо

Роздивіться ілюстрації. Оберіть по дві пам'ятки, що стосуються тієї самої історичної епохи. Пригадайте, що називають історичними періодами. На підставі чого їх виокремлюють? Про яку історичну епоху довідалися докладніше на попередньому уроці?

1

▲ Скіфський гребінь. Близько 2400 років тому

2

▲ Сторінка з «Кодексу про політ птахів» Леонардо да Вінчі. 1505 р.

3

▲ Печатка київського князя Ярослава Мудрого з його зображенням. XI ст.

4

▲ Намисто із черепашок. 15 тис. років тому

5

▲ «Земне яблуко» – найстаріший глобус, який зберігся до нашого часу. 1492–1493 рр.

6

▲ Гідрія – давньогрецький посуд. Близько 2400 років тому

7

▲ Сторінка Пересопницького Євангелія. 1556–1561 рр.

8

▲ Перший персональний комп'ютер Apple. 1976 р.

10

▲ Гарпуни, голка та леза ножів. 20–18 тис. років тому

9

▲ Український літак Ан-225 «Мрія», збудований 1988 р.

Оберіть пару пам'яток. Порівнявши їх, заповніть пропуски.

Пам'ятки, зображені на ілюстраціях № ___ і № ___ належать до тієї самої епохи –

Підставою для такого висновку є те, що 1)

2)

2. Обговорюємо

Поміркуйте, чому для виокремлення історичних епох беруть до уваги факти з життя людей у різних куточках світу.

3. Читаємо

Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

Як ви вже знаєте, культурно-історична епоха, або період, – це великий проміжок часу, у який життя людей мало певні особливості, що відрізняли його від умов життя в інший історичний час. Поділ на іс-

торичні періоди називають *періодизацією*. Виокремити в історії людства окремі періоди стало можливим завдяки праці кількох поколінь учених з різних куточків світу, які зібрали і дослідили багато фактів про життя в минулому.

Знайомлячись з лінією часу, яка допомагає уявити плин історичного часу, ви дізналися, що в історії європейських народів виокремлюють кілька періодів, а саме: первісність, античність, середні віки, новий і новітній часи. Залежно від своїх наукових інтересів, історики можуть досліджувати минуле окремої країни, приміром історію України, або її розвиток людства в цілому – всесвітню історію. Утім, цей поділ є умовним, адже від найдавніших часів і до сьогодні історичні події переплетені. Наприклад, про князя Ярослава Мудрого, за часів правління якого постав Софійський собор у Києві, говорять як про «тестя Європи». Цей володар через шлюби своїх дітей встановив тісні відносини Руси-України з багатьма європейськими державами. Одна з дочок Ярослава стала дружиною французького короля. В українському Причорномор'ї було засновано багато античних міст-держав, а за первісної доби через сучасні українські землі пролягали шляхи розселення пралюдей. Тож періоди історії України збігаються з історичними епохами всесвітньої історії, адже так чи інакше одні події впливали на інші або відбувалися в той самий час. Увиразнити цей зв'язок допомагають *синхронізовані хронологічні таблиці*.

Чому періодизація історії стала можливою завдяки праці кількох поколінь істориків з різних куточків світу? • Про які факти, що підтверджують взаємозв'язок подій у минулому, дізналися? Чи можете навести приклад такого зв'язку із сучасного життя? • Які періоди виокремлюють в історії людства?

4. Досліджуємо Проаналізуйте синхронізовану хронологічну таблицю. Скориставшись матеріалами уроку 13, коротко схарактеризуйте історичні періоди за планом: 1) яку назву має період; 2) які його хронологічні межі; 3) які події з тих, що вам відомі, відбувалися в кожен період у Європі та в Україні. Поміркуйте, чому виокремлення історичних епох є способом упорядкування історичного часу.

Історичний період	Події в Європі	Події в Україні
Первісність	Розселення пралюдей (знахідки в гроті Валлоне, що у Франції)	Розселення пралюдей (знахідки з Королевого на Закарпатті)
Античність	Виникнення держави в Давній Греції	Виникнення міст-держав у Північному Причорномор'ї
Середні віки	Утворення Священної Римської імперії	Виникнення, піднесення і розквіт княжої Руси-України

Новий час	Англійська революція 1640–1660 рр.	Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.
Новітня історія	Розпад СРСР	Проголошення незалежності України

5. Кошик ідей На попередньому уроці ви дізналися, що первісні часи образно називають «дитинством людства». З якими етапами в житті людини можна порівняти інші історичні періоди? Чому таке порівняння є умовним? Запишіть на дошці всі варіанти відповіді на це запитання, виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

.....

.....

.....

6. Читаємо Прочитайте текст та дайте відповідь на запитання до нього.

Між первісністю та іншими історичними періодами є багато відмінностей. Чи не найпомітніша серед них така: первісна доба, на відміну від інших періодів історії, лишилася для нас безіменною. Це тому, що за того часу люди ще не знали писемності. З появою писемності історичні події стали уособлюватися з конкретними людьми. Таких людей називають історичними постатями (особистостями, діячами). Наприклад, виникнення та піднесення й розквіт Русі-України пов'язують з іменами володарів-князів, про яких у попередніх уроках були згадки (про Кия, Ігоря, Ольгу, Святослава, Володимира Великого, Ярослава Мудрого). З періоду козацької історії ви довідалися, наприклад, про гетьмана Богдана Хмельницького. Історичними постатями є і видатні українські історики – пригадайте їхні імена. Нині розвивається окрема галузь наукових знань, яку називають *персоналогія*.

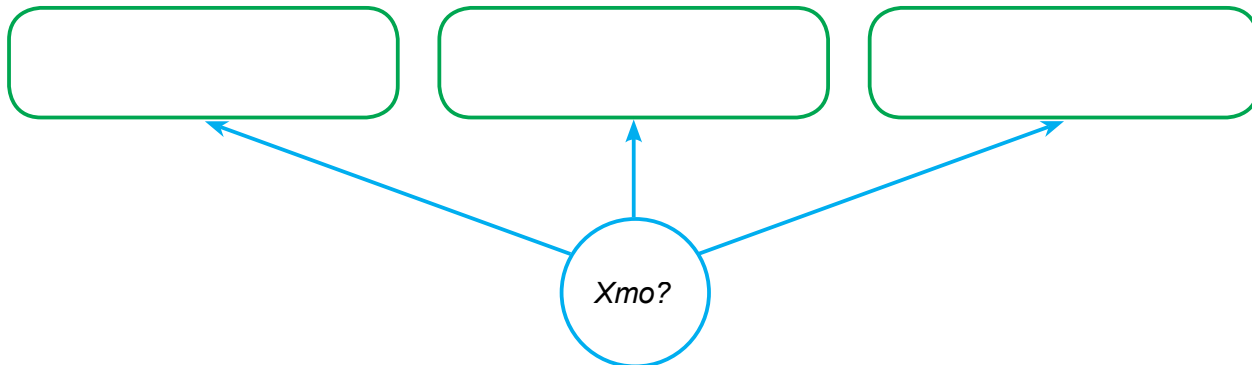
Персона (з латини – *роль, особа*) – особа, людина як окрема особистість.

Чому історія первісності є безіменною? • Кого називають історичними постатями? • Назвіть історичні постаті в історії України, про які були згадки на попередніх уроках. • Як ви думаєте, чому з'явилася окрема галузь знань, яка вивчає діяння історичних постатей?

Оберіть кілька історичних постатей, про які довідалися на попередніх уроках. Пригадайте, що знаєте про кожну, узагальнивши відомості у формі асоціативного куща (з яким історичним періодом пов'язане життя, з якими подіями, з якою державою чи народом).

7. Досліджуємо Прочитайте джерело і роздивіться ілюстрацію. Порівняйте словесний портрет та портрет на гравюрі. Які риси вдачі гетьмана Хмельницького, що на них наголошував посол Віміна, втілено в гравюрі?

На ілюстрації зображено гравюру гданського майстра Гондіуса. На думку дослідників, саме цей портрет найбільш правдиво передає зовнішність Богдана Хмельницького.

Від тих часів збереглося свідчення венеційського дипломата Альберто Віміні, який описував Богдана Хмельницького так: *«Зросту він скоріше високого, ніж середнього, широкої кості й міцної будови. Його мова й спосіб правління показують, що він наділений зрілим судженням і проникливим розумом... У поведженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов вояків, але, з іншого боку, підтримує серед них дисципліну суворими стягненнями...»*.

8. Читаємо Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/PYw5yctm> або кодом, прочитайте історичне оповідання. Про якого історичного діяча в ньому йдеться? Чим він уславився? Знайдіть в оповіданні слова історичного діяча про самого себе – як вони його характеризують? Як ви думаєте, на підставі чого історики укладають життєписи історичних постатей та оцінюють їхню роль в історії? Чому про тих самих діячів часто трапляються суперечливі свідчення?

Чи цікаво вам було працювати на уроці? Оцініть оплесками теми, яких торкалися: 1) проблема періодизації історії; 2) історія України в контексті світових подій; 3) визначні історичні постаті.

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Доберіть до кожного періоду історії України імена кількох історичних постатей з тих, про які були згадки на уроках у 5 класі.

Роздивіться ілюстрації меморіальних дощок, присвячених видатним історичним постатям української історії. Підготуйте текст для такої дошки про одного з видатних українських істориків, про яких довідалися на попередніх уроках.

Handwriting practice lines consisting of multiple horizontal dotted lines on a light background.

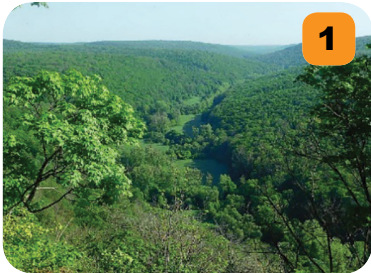
Урок 26. Людина і довкілля протягом історії

1. Міркуємо

Роздивіться ілюстрації. Чи подобаються вам зображені краєвиди? На підставі коментарів з'ясуйте, де зроблено фотографії. (Знайдіть і покажіть на карті області, де розташовані ці місцини.) Що означає слово «заповідник», ужите в тексті до ілюстрацій? Чому унікальні куточки природи потребують захисту?

✓ Як господарювали українці впродовж історії?
✓ Як господарська діяльність людини позначилася на українській природі?

✓ Що називають заповідниками? Навіщо їх створюють?
✓ Якими природними пам'ятками знає Україна?

▲ 1. Краєвид заповідника «Медобори» (Тернопільська область). 2. Мешканці заповідника «Асканія Нова» (Херсонська область). 3. Краєвиди заповідника «Гор'гани» (Івано-Франківська та Закарпатська області)

Оберіть одну зі світлин. Складіть за нею розповідь, відповівши на запитання. Чим подобається вам краєвид, зображений на фотографії?

Як називається куточок природи, представлений на фотографії?

Де він розташований?

2. Читаємо

Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

Чи знаєте ви, що серед пам'яток, за якими Україну знають у світі, є не тільки цінні археологічні знахідки, стародавні книги чи величні

замки? Візитівка нашої держави – це й дивовижна природа, оспівана поетами та майстерно відтворена художниками. Упродовж історії ставлення людей до природи змінювалося. Це виявлялося не тільки в тому, що люди глибше пізнавали природу, дедалі ширше використовуючи її для своїх потреб, а й у тому, що внаслідок господарської діяльності людини природа змінювалася.

Життя українців упродовж століть було пов'язане з природою. Основним їхнім заняттям споконвіку було землеробство, або рільництво, та тваринництво. З давніх часів в Україні вирощували ячмінь, овес, просо, згодом – жито і пшеницю. З городини знали ріпу, капусту, редьку, огірки, буряк, моркву, горох, цибулю й часник. Такі популярні зараз овочі, як картопля, помідори, кабачки й баклажани, почали вирощувати значно пізніше. В українських садках здавна плекали яблуні, вишні та сливи. З тварин від давніх часів розводили велику й дрібну рогату худобу, свиней, овець. Помічниками в господарстві були воли та коні. Живучи поміж лісів, у краю річок та озер, давні українці не нехтували мисливським і рибальським досвідом, знали бджільництво. Життя спиралося на звичаї і традиції, які визначали і ставлення до довкілля. Промовистими, наприклад, є такі українські прислів'я: *Поле бачить, а ліс чує, Хто полю годить, тому жито родить.*

Від середини ХІХ ст. життя почало швидко змінюватися. Ви вже знаєте, що саме на той час припадає бурхливий розвиток науки. З'явилося багато винаходів та технологій, які вможливили будівництво великих підприємств – заводів, фабрик, залізниць, портів, електростанцій тощо. Це позитивно впливало на розвиток людства: пожвавилася торгівля, розбудовувалися міста, поліпшилися умови побуту, люди навчилися долати небезпечні хвороби. Але, з іншого боку, активна господарська діяльність негативно впливала на довкілля, бо супроводжувалася втручанням у природу: вирубувалися ліси, виснажувалися ґрунти.

Люди для своїх потреб навчилися висушувати болота, змінювати русла річок або споруджували величезні водосховища, що затоплювали великі площі земель. Прагнення більших врожаїв спонукало застосовувати хімічні добрива, через які гинули дикі рослини, птахи та тварини. Великі підприємства забруднювали повітря та воду. Тоді люди почали бити на сполох. Першими про загрозові наслідки руйнівного впливу людини на природу замислилися вчені. Приміром, учений-природознавець Володимир Вернадський, який очолив створену 1918 р. Українську академію наук, висунув ідею про єдність людини і природи. На цій ідеї в наш час ґрунтуються різноманітні природоохоронні ініціативи. Науку про взаємовідносини живих істот та навколишнього середовища називають *екологією*.

Застереженням проти безвідповідального ставлення людей до природи є екологічні катастрофи, які завдають непоправної шкоди до-

вкіллю, призводять до загибелі і хвороб людей. Найбільша екологічна катастрофа в Україні – аварія на Чорнобильській атомній станції, яка сталася 26 квітня 1986 р. Унаслідок аварії 30-кілометрова зона стала непридатною для проживання людей – довелося переселити цілі міста й села.

Що з тексту довідалися про господарську діяльність українців упродовж історії? • Чому розвиток людства негативно позначився на природі? • Що таке екологія? • Про якого історичного діяча довідалися? Чим він уславився?

Про які природоохоронні заходи чули? Запишіть коротке повідомлення про один з них за планом: 1) де відбувався; 2) хто брав участь у заході; 3) яка його мета.

.....

.....

.....

.....

3. Читаємо

Прочитайте текст і дайте відповіді на три «Чому?».

Важливим етапом у розвитку людства історики вважають появу міст. Щоправда, міста не завжди були такими, як сьогодні. Сьогодні в містах зосереджено найбільші багатства, інтелектуальні ресурси, вони є центрами розвитку науки і технологій. На початку ХХ ст. у світі налічувалося 360 великих міст (із населенням понад 100 тис. мешканців), у яких проживало тільки 5% населення планети. Утім наприкінці 1980-х років таких міст було вже 2,5 тис., а кількість їхніх мешканців загалом складала четверту частину населення Землі. Зростання старих і появу нових міст, а також збільшення чисельності міського населення називають *урбанізацією* (від латинського слова *міський*).

Серед великих міст виокремлюють так звані мільйонники – міста з населенням понад 1 млн мешканців. Ці міста називають *мегаполісами*. На початку ХХ ст. таких міст було лише 10, а тепер їх понад 200. В Україні мегаполісами є міста Київ, Харків, Одеса, Дніпро.

У містах в Україні мешкає майже 70% населення. Щороку журналісти за низкою критеріїв визначають найкомфортніше для життя українське місто. Серед лідерів списку обласні центри Івано-Франківськ, Чернівці, Львів. Щоб визначити переможців з-поміж міст, експерти беруть до уваги інформацію про медичне обслуговування населення, забезпеченість міст дитячими закладами, школами, рівномірність розташування закладів торгівлі й побуту, можливості працевлаштування та рівень заробітної плати, чи безпечна екологія тощо.

Чому сучасні міста визначають розвиток людства? Чому розвиток міст став водночас загрозою для природи? • Чому для визначення найкомфортнішого міста проживання беруть до уваги стан довкілля в ньому?

Упишіть у віконечка потрібні слова.

Сучасне місто з кількістю мешканців понад мільйон – це

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Зростання старих та поява нових міст, збільшення чисельності міського населення – це

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

Наука про взаємовідношення між живими організмами і довкіллям – це

--	--	--	--	--	--	--	--

4.

Обговорюємо

Поміркуйте, чи може сьогодні кожна людина прислужитися справі збереження природи. Наведіть кілька правил для мешканців міст, дотримання яких сприятиме цьому.

До кожного малюнка додайте коментар з порадами, як належить чинити в зображених ситуаціях, щоб природа зазнавала меншої шкоди.

5. Кошик ідей Обміркуйте, як зберегти природу в умовах урбанізації. Запишіть на дошці всі варіанти відповіді на це запитання, виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

.....

.....

.....

Розгадайте ребус. Поясніть коротко, як ви розумієте цей вислів. Як ви думаете, чому істориків цікавлять зміни природи?

6. Досліджуємо Проаналізуйте таблицю. Які установи створюють для збереження природного розмаїття?

Природні заповідники	Природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення
Біосферні заповідники	Природоохоронні, науково-дослідні установи міжнародного значення
Національні природні парки	Природоохоронні, культурно-освітні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, у яких дозволено активний відпочинок
Регіональні ландшафтні парки	Природоохоронні, культурно-освітні, науково-дослідні установи місцевого чи регіонального значення, у яких дозволено активний відпочинок
Заказники	Природні території
Пам'ятки природи	Окремі унікальні природні утворення
Заповідні урочища	Куточки лісу, степу, боліт тощо

Ботанічні сади	Установи для збереження, вивчення, розмноження в спеціально створених умовах рідкісних видів рослин
Дендрологічні парки	Установи для збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій
Зоологічні парки	Культурно-освітні установи для ознайомлення з рідкісними, екзотичними та місцевими видами тварин
Пам'ятки садово-паркового мистецтва	Найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва

У якій природоохоронній установі або біля якої пам'ятки природи вам пощастило побувати? Поділіться враженнями, вказавши: 1) що це за установа чи пам'ятка; 2) де вона розташована; 3) у чому її унікальність.

7. Читаємо

Прочитайте текст. Складіть за ним 3–5 запитань для вікторини «Що? Де? Коли?».

Серед пам'яток, за якими Україну знають у світі, є й парки. Чи не найбільшу славу зажив **парк Софіївка**, що в Умані на Черкащині. Його добре знають далеко за межами України як одне з найвидатніших творінь світового садово-паркового мистецтва кінця XVIII–першої половини XIX ст. Красу Софіївки створено працею сотень безіменних майстрів–селян Уманщини. Навіть таке «диво», як острів Кохання, що виглядає природно, гармонійно доповнюючи краєвид, є рукотворним. Острів насипали вручну, його береги, так само як і береги ставу, зміцнили гранітом.

В основу паркової композиції покладено сюжети з міфології Давніх Греції та Риму. Деякі куточки парку нагадують оселі грецьких богів, героїв, письменників та філософів.

Урочисто відкрита 1802 р., Софіївка й досі вражає тонким поєднанням природних і штучних, тобто виготовлених людиною, елементів.

Парк був власністю польських магнатів Потоцьких. Названий Софіївкою на честь дружини графа Станіслава Потоцького – Софії. Автором проекту парку був польський офіцер Людвік Метцель. Під його безпосереднім керівництвом споруджено ставки, шлюзи, фонтани й водоспади, острів Анти-Цирцеї, підземну річку Ахеронт, мости, гроти, Єлисейські поля, дорожньо-алеюну систему, Грот Фетіди (Венери), встановлено статуї.

Грот – печероподібна заглибина чи порожнина в земній корі природного або штучного характеру, печера.

Що в матеріалах уроку видалося найцікавішим? Яку думку, з обговорюваних на уроці, вважаєте такою, що цілком суголосна вашим власним? З якою думкою посперечалися б?

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку. Укладіть перелік з 5–7 нових слів і понять, витлумачте їх (усно).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/DYw5ZXw> або кодом, відвідайте віртуальну екскурсію парком «Софіївка». Поділіться враженнями у відгуку для сторінки парку в соціальних мережах.

Урок 27. Людина в суспільстві

1.

Міркуємо

Роздивіться реконструкцію трипільського поселення. Що привертає увагу в його забудові? Поділіться припущеннями, які буденні справи визначали життя його мешканців. Поміркуйте, що вплинуло на виникнення таких поселень.

✓ Що називають суспільством?

✓ Звідки історики довідуються про відносини між членами суспільства за давніх часів?

✓ Чи завжди людське суспільство було таким, як є сьогодні?

✓ Що визначає місце людини в суспільстві?

▲ 1. Реконструкція трипільського поселення. 2. Реконструкція трипільського житла в Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура» на Черкащині

Складіть і запишіть з поданими словами речення. Які із цих слів є спорідненими?
Родина, рід, народ, громада, спільнота, суспільство, держава.

2. Обговорюємо Що означають слова, з якими склали речення? Чи часто ви їх уживаєте? На яких уроках це трапляється найчастіше? Чи вживаєте їх у буденному житті?

3. Читаємо Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

Історики припускають, що перші люди жили громадами з 25–40 осіб. Це були родичі, які проживали разом і спільно розпоряджалися здобиччю та майном. Називають такі колективи *родовими громадами*. Достеменно невідомо, за якими правилами жили громади, утім учені припускають, що чоловікам належало полювати та рибалити, жінкам – підтримувати домашнє господарство, піклуватися про дітей, наглядати за вогнищем, збирати їстівні рослини. Керували общинами досвідчені члени роду – старійшини.

Із часом, вдосконалюючи знаряддя праці, люди навчилися обробляти землю, а приручивши тварин – займатися скотарством. Життя людей змінювалося: складнішими ставали відносини всередині громади, деякі сім'ї почали жити й господарювати окремо. На одній території сусідили сім'ї, які могли бути або й не бути родичами. Так виникли *територіальні (сусідські) громади*. Саме тоді, на думку вчених, для окремої людини зростає значення її сім'ї. Прикметно, що слова на позначення родинних відношень (*батько, матір, брат, син, дочка, сестра* та ін.) належать до найдавніших у кожній мові і є спорідненими для різних сучасних мов.

Хоча людей і поєднувало життя в громаді, із часом між ними виникала майнова нерівність. Люди почали ворогувати за землі, пасовиська, корисні копалини. Задля захисту своїх володінь громади поступово гуртувалися в *племена*, а ті своєю чергою за спільністю мови, території та способу життя об'єднувалися в *племінні союзи*. Плем'я мало свій центр – укріплене поселення, де проводили збори, на яких вирішували важливі питання життя племені, жили старійшини та вождь, наділені владою. Згодом такі центри ставали укріпленими поселеннями – городищами, а ті із часом перетворилися на міста. Подальше зміцнення племінних союзів призвело до появи *держави*.

Рівень розвитку людського суспільства, за якого постають міста, винаходять писемність, з'являється держава, в історії називають *цивілізацією*.

Що довідалися про розвиток людського суспільства: чи завжди воно було таким, яким є нині? Чому шлях від первісних громад до появи держави має характер припущення? На підставі тексту розкажіть про історію понять «рід», «сім'я», «держава».

4. Читаємо

Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

Слово «суспільство» означає «спільнота людей». Ми живемо серед людей, тобто в суспільстві. Це виявляється у взаєминах з іншими людьми. З одними людьми ми пов'язані родиною, з іншими – спільними справами (наприклад, навчанням у школі, заняттями спортом, спільними інтересами). Тож наші взаємини ґрунтуються на зв'язках, які пов'язують нас з іншими членами суспільства. Спільноти, учасниками яких є знайомі одне одному люди, які безпосередньо спілкуються, називають *малими групами*. Малою групою є, наприклад, сім'я або шкільний клас. Водночас кожна людина належить і до більших спільнот, об'єднаних за певною ознакою – приміром, за віком, місцем проживання, професією тощо. Такі групи називають великими. Особливості життя соціальних груп у різні історичні періоди досліджують історики.

Тож суспільство на певній території існує як сукупність малих і великих груп, члени яких пов'язані між собою численними зв'язками. На певному етапі розвитку людського суспільства виникає держава як спосіб організації суспільного життя.

Держави не були однаковими впродовж історії. Проте за всім розмаїттям простежуються риси, за якими їх можна порівнювати. Держави, найвища влада в яких належить верховному правителю – королю, князеві, хану, цареві, називають *монархіями*. Володар-монарх отримує і передає владу у спадок. По-іншому облаштовані держави, які називають *республіками*, – у них народ обирає найповноважніших осіб на певний час. На підставі можливостей людей впливати на формування влади одні держави називають *демократіями* (від грецького слова «народовладдя»), а інші – *деспотіями* (з грецької «господар дому»).

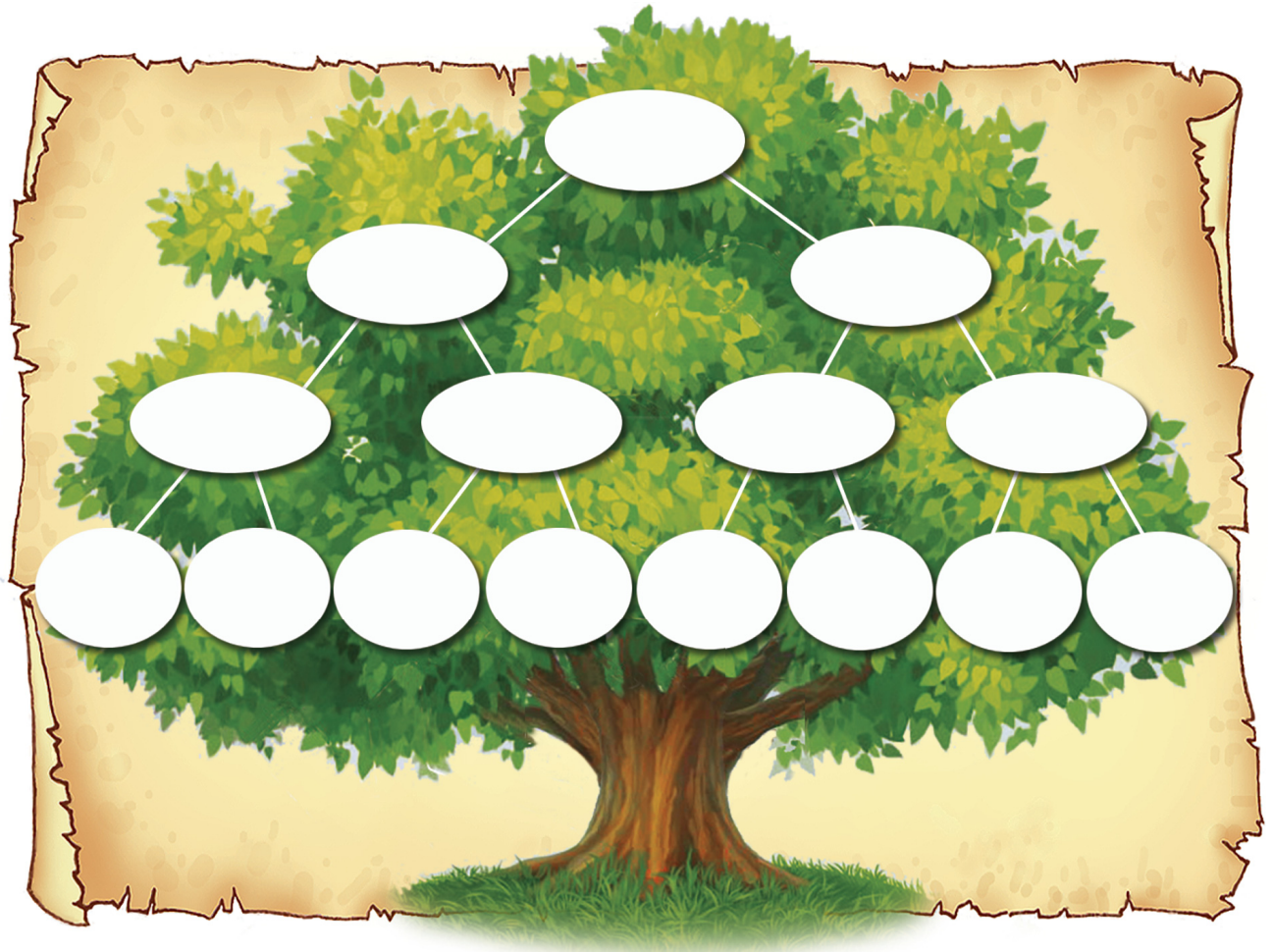

Обговоріть у парах, членами яких груп ви є. Наведіть приклади малих та великих груп, до яких ви належите. Укладіть схему «Мої соціальні зв'язки», вписавши над стрілочками групи, до яких ви можете себе віднести. Порівняйте свою схему зі схемами ваших однокласників. Що означає вислів «розвивати соціальні зв'язки»?

5. Досліджуємо

Історію роду, родинні зв'язки між членами сім'ї схематично показують у родинному дереві. Щоб створити родинне дерево, потрібно довідатися про найближчих родичів своїх батьків (як звати їхніх батьків, братів та сестер, роки їх життя чи дати народження, імена їхніх дітей та ін.). Добре мати фотографії цих родичів. Спробуйте заповнити віконечка на малюнку родинного дерева (якщо якоїсь інформації вам бракує, завершіть цю роботу вдома, розпитавши дорослих).

6. Обговорюємо

Проведіть вікторину «Роде наш красний». Для цього підготуйте фанти, на яких напишіть слова для називання родичів (мама, тато, бабуся, прадід, небіж, дядина тощо). Представники команд по черзі мають тягнути фанти і стисло розповідати про когось зі своїх родичів відповідно до назви, яка випала, за планом: 1) як звати; 2) де мешкає; 3) яку має професію. За кожну вичерпну характеристику команда отримує 3 бали (якщо інформація неповна, то від 0 до 2 балів). Перемагає команда, що набере більшу кількість балів.

Укладіть список слів, які використовують для позначення родинних зв'язків – хто кому в родині ким доводиться. Значення яких слів ви довідалися під час роботи над родинним деревом на уроці?

7. Кошик ідей Обміркуйте, чому багато слів на позначення відношень між членами родини для вас є новими. Чому родинні зв'язки слабшають у сучасному світі? Запишіть на дошці всі варіанти відповіді на запитання. Виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

Скориставшись уявним мікрофоном, завершіть речення.

На сьогоднішньому уроці я довідався / довідалася..., навчився / навчилася..., замислився / замислилася про ...

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку.

Завершіть укладати родинне дерево. Підготуйте розповідь про те, що довідалися про історію своєї родини, працюючи над цим завданням.

Кілька цікавих фактів про мою родину

Урок 28. Народи, які проживають на теренах України

1. Міркуємо Роздивіться ілюстрації. Про що свідчить наявність пам'яток різних народів на теренах України? Про які давні і сучасні народи, чия історія пов'язана з українською землею, довідалися на уроках історії? Поділіться припущеннями, на підставі яких ознак ми визначаємо свою належність до народу. Яку роль у цьому відіграє історична пам'ять?

✓ Чим близькі, а чим відрізняються поняття «народ», «етнос», «нація»?
✓ Чому до культурної спадщини України належать пам'ятки інших народів?

✓ Чому однією з ознак народу є спільна історична пам'ять?
✓ Як потрібно ставитися до культурної спадщини інших народів?

▲ 1. Ханський палац у Бахчисараї. 1532–1764 рр. Головний корпус палацу
2. Вірменський собор у Львові

1 Будівля, зображена на ілюстрації, була родовою резиденцією династії правителів Кримського ханства – держави, що існувала на більшій частині Кримського півострова та степових теренах Північного Причорномор'я в XV–XVIII ст.

2 Вірменський кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці у Львові збудовано в XIV ст. Протягом своєї історії собор був громадським і релігійним центром вірменської громади в місті. Вулиця, на якій розташовано пам'ятку, має назву Вірменська і є історичною, вказуючи на давність проживання вірмен у Львові.

Поєднайте слово «народ» з кількома прикметниками (на вибір) та складіть з утвореними словосполученнями речення.

2. Обговорюємо Поясніть, як ви розумієте поняття «народ». Чому якості, за якими характеризують народ, подібні до тих, якими оцінюють людину? До якого поняття, опрацьованого на попередньому уроці, слово «народ» є найближчим – *родина, громада, держава, суспільство*?

3. Читаємо Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

Народи, як і люди, народжуються та зростають, мають близьких і далеких родичів. Найширше коло спорідненості – це *раси*. Традиційно виокремлюють три великі раси: європеїдну, негроїдну і монголоїдну. Для представників однієї раси спільними є низка ознак, серед яких, зокрема, колір шкіри, очей, волосся тощо.

Близькість народів простежується і в мові: усі народи світу вчені умовно поділяють на сім'ї. Український народ належить до індоєвропейської сім'ї народів, а українська мова – до індоєвропейських мов. Різні індоєвропейські народи – це так би мовити далекі родичі. Споріднені народи в межах сім'ї (близькі за походженням та мовою) об'єднані в групи. Українці належать до групи слов'янських народів. Слов'янами також є поляки, чехи, словаки, білоруси, росіяни, серби, хорвати, македонці, болгары, словенці. У сучасній Україні мешкає багато представників слов'янських народів. Наприклад, на півдні України є численні болгарські громади, а на заході нашої держави – польські.

Українська земля за різних часів ставала рідною для багатьох народів. Колись, наприклад, прийшли і запанували в степах на кілька століть скіфи. А північне узбережжя Чорного моря стало другою батьківщиною для давніх греків, які закладали тут свої міста-держави. Найвідоміші з них – Тіра (на місці сучасного Білгорода-Дністровського), Ольвія (біля сучасного с. Парутина Миколаївської області), Пантикапей (на місці нинішньої Керчі), Керкінітида (сучасна Євпаторія), Херсонес (в околицях сучасного Севастополя).

Народи, які живуть на певній території споконвіку, називають *корінними*. Українці – корінний народ в Україні. Крім українців, статус корінного народу в нашій державі мають кримські татари, караїми та кримчаки. Їхня рідна земля – Кримський півострів.

Представників інших народів, які живуть на українських теренах, зберігаючи свою мову та культуру, називають національними, або етнічними, меншинами. Найчисельнішими серед них є росіяни, поляки, білоруси, угорці, румуни, євреї, болгары, вірмени, греки.

У сучасних умовах зв'язки між народами стають жвавішими, люди їдуть в інші краї для навчання і роботи, часто оселяючись на новому місці назавжди. Тож населення кожної країни, і Україна – не виняток, стає строкатішим.

Якими поняттями послуговуються вчені для характеристики народів? Які із цих понять є для вас новими, а про які чули раніше? Як можна пояснити той факт, що найчисельнішими в Україні є національні меншини представників народів сусідніх держав?

4.

Досліджуємо

На підставі тексту з'ясуйте відмінності в значеннях слів, про які йдеться в матеріалах уроку.

Розповідаючи про народи в минулому та сьогодні, дослідники послуговуються поняттями «народ», «етнос» («етнічний»), «нація» («національний», «національність»). Інколи вони вживаються як синоніми: наприклад, *національна меншина – етнічна меншина, народ – етнос*. Слово «народ» є загальноживаним і має кілька значень. У матеріалах уроку воно означає спільноту людей, яка сформувалася в процесі історичного розвитку, проживає на певній території, має свою мову, культуру, історичну пам'ять. Проте вживають його і для називання всього населення певної країни. Та ви вже знаєте, що населення будь-якої країни може складатися з представників різних народів. Щоб уникнути плутанини, дослідники послуговуються словом з вужчим значенням – «етнос». Це слово збігається зі словом «народ» у першому значенні і є науковим терміном. Наприклад, науку, що досліджує народні звичаї та традиції, називають *етнографією*, а музеї, де зберігаються предмети народного побуту, *етнографічними*.

Слово «нація» вживають до народів у новітній час, які згуртувалися навколо ідеї створення або відновлення власної держави, домагаються справедливішого врядування.

Поясніть, що означають виділені слова в поданих назвах (за потреби скористайтеся словником). Скориставшись пошуком в інтернеті, доберіть по одному своєму прикладові.

Національна премія України імені Тараса Шевченка; українська народна казка «Пан Коцький»; етнічні землі України.

.....

.....

.....

.....

5. Кошик ідей Обміркуйте, на підставі яких ознак люди вважають себе належними до певного народу. Запишіть на дошці всі варіанти відповіді на запитання. Виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

.....

.....

.....

6. Читаємо Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/NTvHPoh> або за кодом, прочитайте оповідання. Що споріднює його з казкою? Які деталі оповідання ґрунтуються на історичних фактах? Що нового дізналися про життя давніх греків на узбережжі Чорного моря?

 Скориставшись уявним мікрофоном, завершіть речення:
Після сьогоднішнього уроку я можу пояснити...
Поки що лишилося не зрозумілим...

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку.

Довідайтеся про страву національної кухні одного з народів, представники якого живуть в Україні. Проілюструйте рецепт цієї страви малюнками. Підготуйте з однокласниками виставку «Смачне розмаїття».

Урок 29. Права та обов'язки людини впродовж історії

1. Міркуємо

Роздивіться картину Петра Андрусєва. Як ви думаєте, за якої доби відбулася зображена подія? Чому так вважаєте? Представників яких груп населення зображено? Що дає підстави для такого висновку?

✓ Що визначало права та обов'язки людей упродовж історії?
✓ Що називають мораллю?

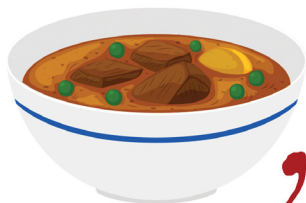
✓ Як пов'язані мораль, табу, звичаї, традиції та закони?

Звідки художник дізнався про одяг, взуття, головні убори, меблі та інші побутові предмети, а також зброю, прикраси тієї епохи? На чому ґрунтуються уявлення художника про поведінку і ролі учасників події, якій він присвятив картину? Чи всі групи тогочасного населення зображено? Як ви думаєте, чому?

Розгадайте ребус. Із зашифрованим словом складіть і запишіть речення.

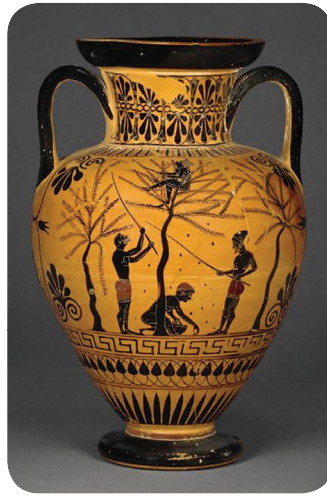
~~В~~ = Л

Ь

В
✓
100

2. Обговорюємо

Роздивіться фрагменти зображень історичних пам'яток. На підставі зображень зробіть висновок про заняття людей та про їхні обов'язки. Як ви думаєте, хто визначав ці обов'язки? Звідки люди за давніх часів знали, як їм належало чинити в тих або тих ситуаціях? Чи мають життєві правила свою історію?

3. Читаємо

Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

Уявлення, на основі яких виникали правила поведінки людей, змінювалися впродовж історії. Археологічні знахідки свідчать, що виявляти турботу одне про одного люди почали дуже давно. Попри суворі умови життя, вони доглядали хворих та піклувалися про дітей, вшановували померлих. Такі вчинки свідчать про зародження **моралі**. Поняття «мораль» витлумачують як сукупність правил поведінки в ставленні людей одне до одного.

Найдавніші моральні правила стосувалися взаємин дорослих і дітей, старших та молодших, чоловіків та жінок. Люди оцінювали відносини та вчинки інших з погляду добра і зла, справедливості та несправедливості, милосердя та жорстокості. Тож поняття добро, справедливість, милосердя, чесність та вірність є моральними цінностями.

Зрозуміло, такі уявлення існували задовго до часів, коли виникло й стало вживаним слово «мораль». З попередніх уроків ви можете пригадати чимало фактів, які свідчать про відмінне від сучасного розуміння належної поведінки. За давнини людей нерідко змушували дотримуватися певних правил. Наприклад, забороняли вдаватися до якихось дій під страхом смерті або вигнання. Такі заборони називають **табу**. Правила поведінки та уявлення про те, як людям належить ставитися одне до одного (що дозволено, а що заборонено), передавалися з покоління в покоління і із часом звичай ставав правовою нормою.

До певного часу люди створили стільки правил, що виникла потреба їх письмово зафіксувати. Найдавнішою пам'яткою права на українських землях, яка регулювала відносини між населенням Русі-України, є «Руська правда» («правда» означає закон).

Сучасні закони найвищою цінністю визначають людське життя. Вони ґрунтуються на таких цінностях, як свобода, рівність, справедливість.

Що довідалися про історію правил, які регулюють взаємини між людьми?

- Що називають мораллю?
- Як зберігали моральний досвід за давнини?
- Як пов'язані мораль і закони?
- Чому моральні настанови змінювалися?
- Про яку пам'ятку нашої історії довідалися?

Укладіть словничок з 5–7 слів, які передають зміст тексту.

4.

Досліджуємо

Прочитайте уривки з джерел та виконайте завдання в групах.

Текст 1

Із законів Хаммурапі, царя в давньому Вавилоні, за наказом якого близько 3750 років тому було укладено збірник

- Якщо чоловік для роботи на своєму полі найняв працівника й дав йому зерно для посіву, а також волів і зв'язав договором про обробіток поля, то якщо той працівник насіння та корм украв і в його руці вкрадене було виявлено, йому повинні відрубати руку.

- Якщо син вдарив батька, йому слід відрубати руку.

- Якщо чоловік не зміцнив греблю на своїй землі й вода прорвала греблю, затопивши поля сусідів, він має відшкодувати сусідам збитки. Якщо йому нема чим платити, слід продати все його майно та його самого, а отримане срібло хай сусіди розділять між собою.

- Якщо чоловік осліпив око синові іншого чоловіка, то має бути осліплений сам.

- Якщо хтось вибив зуб чоловікові, рівному собі, йому самому повинні вибити зуб.

Текст 2

З «Руської правди»

- ...Коли вб'є чоловік чоловіка, то мститься брат за брата, якщо сини одного батька, чи батька син, якщо племінник чи сестри син; а якщо не буде мститися – то 80 гривень за голову, коли вбитим буде боярин чи княжий тіун.

- Якщо вбитим буде міщанин, чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, – то 40 гривень сплатити за нього, за вбивство вільної жінки – 20 гривень.

За сільського старосту чи княжого хлібороба – 12 гривень, а за смерда (вільний селянин) і холопа (раб) – 5 гривень, за рабиню – 6.

За ремісника чи ремісницю – 12 гривень.

За жінку-годувальницю – 12 гривень, навіть якщо вона раба.

• ... Якщо буде кров чи синці ураженого, то не потрібен і свідок людині тій; якщо не буде знаку якогось – потрібен свідок, не буде знаків – і справі кінець; якщо не може мститися, то взяти за образу 3 гривні, а лікарю нагорода.

Оберіть один з текстів та проаналізуйте уривки з джерела за планом: 1. Чому з'явилися викладені в джерелі приписи? 2. Про які правила тогочасної моралі можна зробити висновок? 3. Чи є в джерелі норми, що відповідають сучасній моралі? Зробіть висновок про розвиток моральних уявлень упродовж історії.

Доповніть твердження.

Підставою для висновку про розвиток моральних уявлень людства слугують

5. Кошик ідей

Обміркуйте, чим загрожує людству нехтування моральними правилами. Запишіть на дошці всі варіанти відповіді на запитання. Виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

.....

.....

.....

.....

6. Читаємо

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/OTvHDua> або кодом, прочитайте оповідання та дайте відповіді на запитання до нього: 1. Що таке конституція? 2. Що визначає Основний Закон України? 3. Чому дотримання Конституції всіма громадянами – найважливіша умова існування багатой та квітучої України?

Доповніть твердження.

Прикладом прав людини є

Обов'язком громадянина є

Скориставшись уявним мікрофоном, завершіть речення.
Найважливішою з обговорюваних на уроці тем я вважаю..., бо...

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку.

Погортавши сторінки цього посібника та попередніх, знайдіть фотодокументи, які свідчать про умови життя дітей в різний час. Які літературні твори на цю тему читали? На підставі одного з таких творів підготуйте повідомлення про те, як жили діти в часи, зображені в ньому. На прикладі становища дітей по-міркуйте про те, як змінювалися моральні уявлення людства впродовж історії.

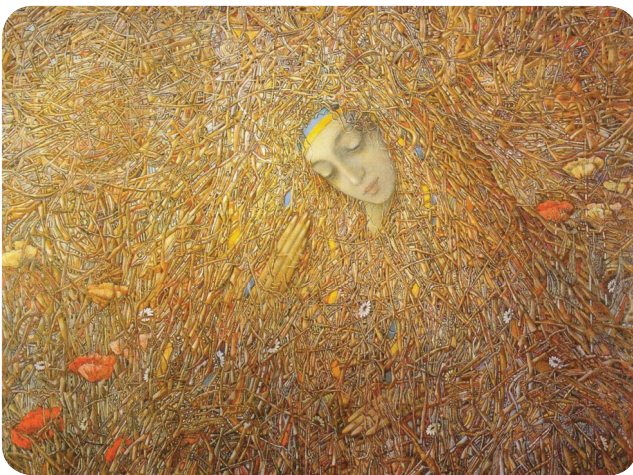
Урок 30. Світогляд, наукові знання та художня культура впродовж історії

1. Міркуємо

Роздивіться ілюстрацію та прочитайте коментар до неї. Як художник передав свої відчуття з приводу історичної події – проголошення незалежності України в 1991 р.? Які деталі картини свідчать про те, що цю подію він сприймає з піднесенням і надією? Чи можна твердити, що, працюючи над картиною, художник спирався на історичні знання та свої уявлення про історичну долю українського народу? На підставі чого зробили цей висновок?

✓ Що називають світоглядом?
✓ Як змінювався світогляд людей упродовж історії?

✓ Що впливає на формування світогляду?
✓ Звідки історики довідуються про світогляд людей у минулі часи?

▲ Іван Марчук. «Пробудження», 1992 р.

«У 1991 році, вже кілька років перебуваючи в Нью-Йорку, Іван Марчук з нахненням приймає звістку про розпад Радянського Союзу і проголошення незалежності його рідної України. На високому емоційному піднесенні він створює картину «Пробудження»» (З книжки Алли Шоріної «Український геній Марчук: Історії»).

Спробуйте утворити складні слова з першою частиною *світ*, використавши наведені нижче. Запишіть утворені слова, поясніть, як розумієте їхнє значення.

Оглядати, відчувати, сприймати, розуміти

2. Читаємо

Прочитайте текст і дайте відповіді на запитання.

Уявлення людини про світ і її місце в ньому називають **світоглядом**. Світогляд притаманний як окремій людині, так і спільноті, суспільству загалом. Зрозуміло, що в різні історичні періоди він не був однаковим: між тим, як уявляла світ первісна людина, і тим, як уявляємо його сьогодні, – істотні відмінності.

Історично сформувалося кілька типів світогляду – залежно від того, на основі чого складається загальна картина світобачення і світовідчуття. Найдавнішим вважають міфологічний світогляд. Утіленням його є міфи. У міфах багатьох народів, наприклад, є згадка про яйце, з якого утворився Всесвіт. Зв'язок з образом Світового яйця дослідники вбачають у золотому яечку з української народної казки «Курочка ряба».

За релігійного світогляду уявлення про світ вибудовуються на підставі віри в богів чи одного бога. Наприклад, за уявленнями давніх греків, світ створили боги, кожен з яких відповідав за певну його частину: морем опікувався Посейдон, підземним царством – Аїд, лісами та полюванням – Артеміда, землями та рільництвом – Деметра тощо. Віру в багатьох богів називають багатобожжям, або язичництвом. Язичниками були і давні слов'яни. Верховним божеством вони вважали бога сонця Дажбога. Могутнім богом вважали також і бога неба – Сварога. Особливу шану мав бог грому – Перун – творець і володар небесного вогню. Запалений весною з очищувального освяченого багаття вогонь розносили по всіх хатах. Сім'я мала берегти його цілий рік, бо він був запорукою добробуту. Давні слов'яни обожнювали також землю, а богиню землі називали Мокош. Її вважали матір'ю-заступницею і годувальницею. Над ворітьми кожного двору висів оберіг з рогами вола, що був утіленням божества достатку і покровителя худоби – Велеса. Поклонялися слов'яни також вітру – Стрибогу, місяцю – Хорсу та багатьом іншим силам природи.

Пізніше з'явилися релігії, які ґрунтувалися на вірі в єдиного бога – творця світу і людини. Сьогодні найбільше вірян мають три віровчення: християнство, іслам і буддизм. Їх називають світовими, бо вони поширені в різних регіонах світу, у різних країнах і мають від мільярда до сотні мільйонів прихильників. Світогляд, який ґрунтується на запереченні будь-яких надприродних істот, називають *атеїстичним* (слово *атеїзм* – з грецької означає «заперечення бога»).

Науковий світогляд ґрунтується на закономірних зв'язках між явищами, які можна підтвердити експериментами, обґрунтувати законами. Зародження і розвиток науки сягає давніх часів. Наприклад, багато законів математики і фізики відкрили й обґрунтували давньогрецькі математики – славнозвісну теорему Піфагора, закон Архімеда тощо. Зародження історії, як ви знаєте, теж пов'язують з Давньою Грецією.

Мистецький світогляд спирається на художні образи. Про особливості сприйняття й осмислення світу в художніх образах свідчать, наприклад, твори живопису або літературні твори.

Хоч різні типи світогляду формувалися і ставали панівними в різні історичні періоди, усі вони існують і досі, маючи, утім, різну вагу в загальній картині уявлень про світ.

Що називають світоглядом? • Які типи світогляду сформувалися історично? • Виберіть з тексту по 3 слова для кожного типу світогляду, якими можна його схарактеризувати. • Як ви думаєте, який світогляд є панівним на сучасному етапі розвитку людства?

На підставі тексту заповніть таблицю.

Історичні типи світогляду

Назва	Характерні риси	Приклад

3. Обговорюємо

Що сприяє формуванню світогляду в сучасному світі? Поділіться припущеннями, як світогляд формувався за давнини. Чому в різні історичні періоди панівними були різні типи світогляду? Чому жоден з типів світогляду не зник, ставши фактом минулого? Яку роль відіграє освіта у формуванні наукового світогляду?

4. Читаємо

Прочитайте текст і дайте відповідь на запитання.

Один з найстаріших вищих навчальних закладів України – Львівський національний університет імені Івана Франка. Його історія починається **1661 р.** Щоправда, тоді цілком утілити план розбудови університету не змогли. Із чотирьох факультетів, традиційних для всіх європейських університетів, у Львові діяли лише два. Усі чотири факультети – філософський, юридичний, богословський та медичний – почали діяти від 1784 р. Ви вже знаєте, що першу кафедру історії Укра-

їни, відкрити у Львівському університеті в 1894р., очолив Михайло Грушевський.

Від початку XIX ст. у тій частині України, яка перебувала під владою Російської імперії, вищих навчальних закладів не було: Києво-Могилянську академію імперський уряд перетворив на заклад, де навчали майбутніх священників, згодом – на Київську духовну академію.

Перший університет було засновано в 1805 р. у Харкові – зусиллями просвітника, ученого, винахідника Василя Каразіна та інших громадських діячів. Нині Харківський університет носить ім'я свого засновника.

У 1834 р. було засновано Київський університет імені св. Володимира (зараз – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Його першим ректором був видатний учений Михайло Максимович.

Навчання в Київському, як і в Харківському, університеті протягом усього XIX ст. провадилося на чотирьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному, медичному. Університети були не тільки осередками розвитку освіти й науки, а й острівцями вільнодумства й свободоловства. Найкращі викладачі разом зі своїми студентами були активними учасниками суспільного життя України. Наприклад, навколо Харківського університету від часів його заснування гуртувалися найпрогресивніші діячі української культури, учасники громадських рухів. Саме в Харкові почали виходити журнали «Український вісник», «Український журнал». Ось чому Харків називають колискою національного відродження XIX ст.

Сьогодні в Україні вищу освіту надають сотні навчальних закладів: університетів, академій, інститутів, консерваторій. Основною освітньою ланкою в нашій державі є школи, діє чимало гімназій та ліцеїв. Українська молодь має змогу навчатися фахів у професійно-

▲ Центральний корпус Львівського національного університету імені Івана Франка (сучасна світлина). Над входом латиною викарбувано гасло: «Освічені громадяни – окраса Батьківщини»

▲ Будівля Київського національного університету імені Тараса Шевченка (сучасна світлина)

технічних училищах та технікумах і коледжах. Сьогодні освітня галузь в Україні переживає період реформування, аби надавати сучасні та якісні знання.

Коли в Україні з'явилися університети? • Які університети мають найдавнішу історію? • Що дізналися про розвиток шкільної освіти за давніх часів на перших уроках історії в 5 класі?

Знайдіть зайве в кожному ланцюжку слів та складіть речення.

1. 1661, 1784, Харків, Львів, перша кафедра історії України, М. Грушевський.
2. 1805, Харків, «Український журнал», перша кафедра історії України, колиска національного відродження, М. Максимович.
3. 1834, Київ, університет св. Володимира, В. Каразін, М. Максимович.

5. Досліджуємо

Проведіть вікторину «Найвідоміші освітні заклади України». Домовтеся, про який відомий освітній заклад України розповідатиме кожна група. Напередодні уроку підготуйте набори карток за кількістю груп, на кожній з яких запишіть по одному слову або словосполученню (назви, прізвища, поняття, дати, події тощо). Групи отримують кошики або капелюхи з картками з інформацією про всі навчальні заклади. Завдання кожної групи: відібрати ті картки, які стосуються їхнього закладу, і скласти за ними повідомлення.

6. Кошик ідей

Обміркуйте, як інтернет сприяє формуванню світогляду людини. Чи йдеться лише про науковий світогляд? Чому інформацію з інтернету потрібно перевіряти? Запишіть на дошці всі варіанти відповіді на запитання. Виберіть кілька найбільш переконливих, на вашу думку, та занотуйте.

7. Читаємо

Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/yTvNH98>, прочитайте оповідання та дайте відповіді на запитання до нього: 1. Про яку історичну постать ідеться в оповіданні? 2. Що було для Лесі Українки джерелом наснаги й творчості? 3. Про які твори Лесі Українки довідалися? Чи захотілося вам їх прочитати? 4. Головним персонажем найвідомішої поеми Лесі Українки «Лісова пісня» стала Мавка. Що довідалися про цей образ з оповідання? Завдяки якому світогляду цей образ постав і зберігся до нашого часу? Як різні типи світогляду пов'язані між собою?

Складіть коротку розповідь про свій улюблений літературний твір. Які художні образи із цього твору вам найбільше подобаються, чим саме?

.....

.....

.....

.....

.....

Скориставшись уявним мікрофоном, поясніть одним реченням, як ви розумієте вислів *розширювати світогляд*.

Дайте відповіді на запитання, винесені на початок уроку.

Перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/DYeqipG>, ознайомтеся з картинами Івана Марчука. Підготуйте коротке повідомлення про твори, які вам найбільше сподобалися.

Шляхами історії

СТАРТ

Первіснн зобн

Де в Україні знайдено пам'ятки, пов'язані з життям пралюдей? Скільки років тому їх було створено?

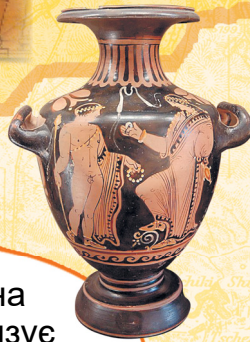

Якими спільнотами жили люди за часів, коли було створено зображену пам'ятку?

Античність

Як зображена пам'ятка пов'язує Північне Причорномор'я та Давню Грецію?

Кого з київських князів називають «тестем Європи»?

Де і коли жили скіфи?

Середньовіччя

Новий час

З історією якого корінного народу України пов'язана зображена пам'ятка?

Як за легендою виникло місто Київ? Коли це сталося?

У який період історії України випало жити зображеному діячеві?

У якому столітті в Києві з'явилася ця будівля? Чи змінилося її призначення?

Де розташовані зображені місцини? Що між ними подібного, а чим вони відрізняються?

ФІНІШ

До якої малої спільноти, відомої віддавна, належить кожна людина?

Коли було проголошено незалежність України? Коли ухвалено Конституцію України? Скільки років минуло від кожної із цих подій до сьогодення?

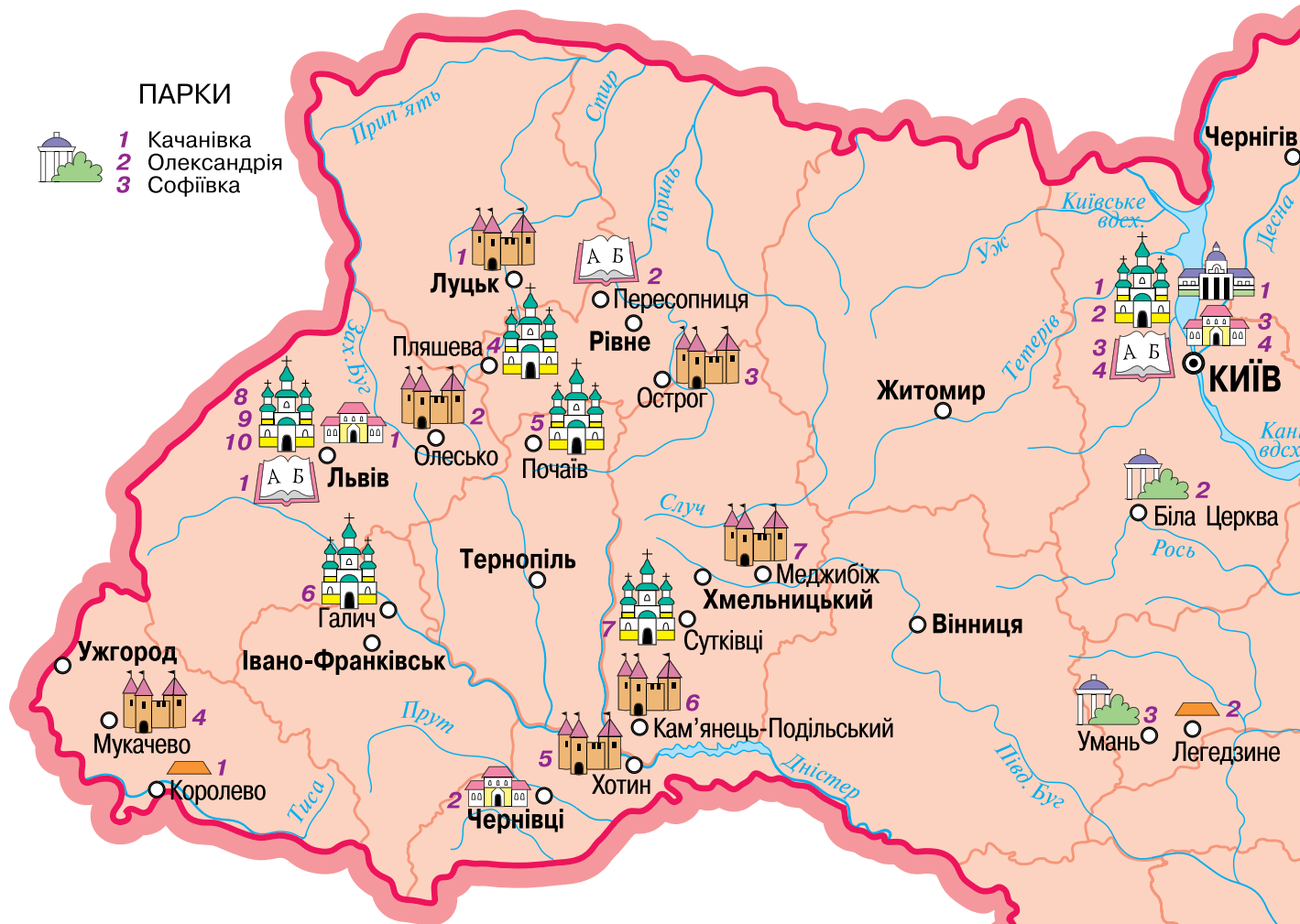
Новішня доба

ПАРКИ

- 1 Качанівка
- 2 Олександрія
- 3 Софіївка

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ

Церкви і собори

- 1 Софійський собор
- 2 Києво-Печерська лавра
- 3 Спасо-Преображенський собор, 1036 р.
- 4 Заповідник «Козацькі могили»
- 5 Успенська соборна церква Почаївської лаври, 1771–1783 рр.
- 6 Церква Св. Пантелеймона, кінець XII ст.
- 7 Покровська церква-фортеця, 1476 р.
- 8 Успенська церква та вежа Корнякта
- 9 Вірменський собор, 1363 р.
- 10 Собор Св. Юра, 1744–1762 рр.
- 11 П'ятницька церква, кінець XII ст.
- 12 Іллінська церква, 1656 р.
- 13 Покровський собор, 1689 р.

Інші визначні

архітектурні пам'ятки

- 1 Будинок Корнякта, 1573–1580 рр.
- 2 Резиденція митрополита Буковини, 1864–1882 рр.
- 3 Університет св. Володимира, 1837–1843 рр.
- 4 Будинок з химерами, 1902–1903 рр.
- 5 Полтавське земство, 1903–1908 рр.
- 6 Оперний театр, 1884–1887 рр.

Замки і фортеці

- 1 Верхній замок
- 2 Олеський замок
- 3 Острозький замок
- 4 Замок Паланок
- 5 Хотинська фортеця
- 6 Кам'янець-Подільська фортеця
- 7 Меджибізький замок
- 8 Білгород-Дністровська фортеця
- 9 Генуезька фортеця

Палаці

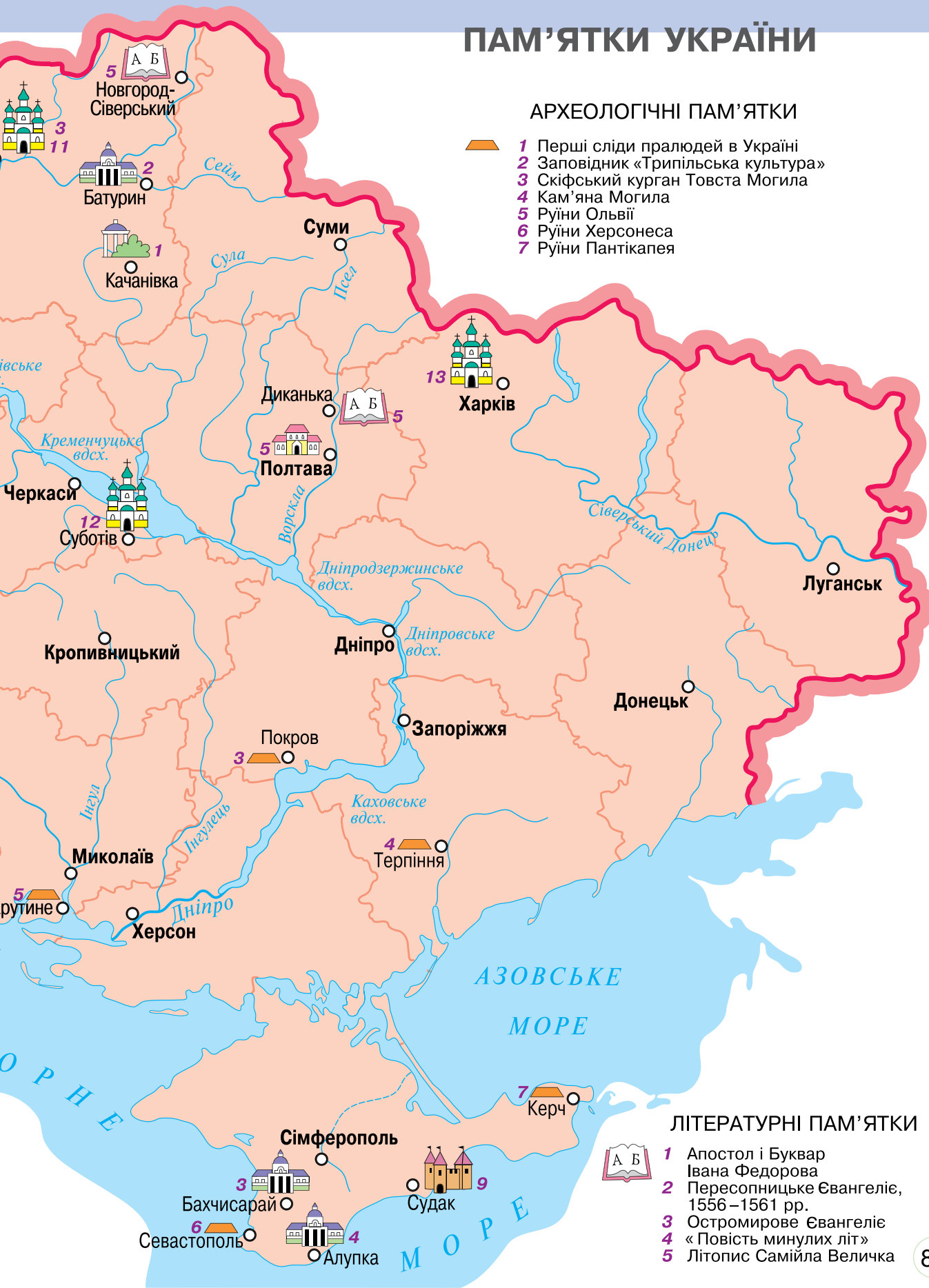

- 1 Маріїнський палац
- 2 Палац Кирила Розумовського
- 3 Ханський палац
- 4 Воронцовський палац

ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ

- 1 Перші сліди пралюдей в Україні
- 2 Заповідник «Трипільська культура»
- 3 Скіфський курган Товста Могила
- 4 Кам'яна Могила
- 5 Руїни Ольвії
- 6 Руїни Херсонеса
- 7 Руїни Пантікапея

ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ'ЯТКИ

- 1 Апостол і Буквар Івана Федорова
- 2 Пересопницьке Євангеліє, 1556–1561 рр.
- 3 Остромирове Євангеліє
- 4 «Повість минулих літ»
- 5 Літопис Самійла Величка

Урок 31. Пригадаймо найважливіше

Пригадати матеріал, опрацьований на уроках історії впродовж року, вам допоможе гра-подорож «Історичний потяг». Щоб її провести:

- Оберіть 5 спостерігачів – чергових на станціях, на яких ви зупинитиметеся під час подорожі. Обов'язок чергових – оцінювати виконання завдань командами мандрівників та спостерігати за часом перебування команд на станції.
- Для кожної станції підготуйте табличку з номером і назвою станції, аркуші із завданням за кількістю груп, що подорожують, а також аркуші чистого паперу, на яких групи виконуватимуть завдання.
- Для кожної команди мандрівників приготуйте маршрутний листок для оцінок із назвами станцій та кількістю балів (за зразком). Маршрутний листок передбачає послідовність відвідування станцій командами.

Маршрутний листок № 1 (для інших команд – відповідно № 2, 3, 4...)

№ станції	Назва станції	Максимальна кількість балів	Отримані бали
1	Історія та карта		
2	Володарі часу		
3	Віч-на-віч з великими		
4	Побутові дрібнички		
5	Охоронці пам'яті		

- Об'єднайтеся в 5 команд мандрівників. Кожна команда має отримати свій маршрутний листок.
- Почніть пересуватися класом, зупиняючись на станціях у визначеній послідовності. Час перебування на кожній станції – не більше 5 хвилин.
- Після завершення подорожі здайте маршрутні листки вчителю для обрахунку балів та визначення команди переможців.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПОДОРОЖІ

Станція 1. Історія та карта

Роздивіться карту на сторінках 84–85. Скориставшись картою як джерелом інформації, визначте місце розташування та час створення відомих пам'яток культури України (обирайте по одній пам'ятці кожної групи). Заповніть таблицю.

	Назва пам'ятки	Місце створення	Час створення
Храми			
Фортеці, замки, палаці			
Інші визначні архітектурні споруди			
Рукописні та друковані книги			
Парки			

За кожне правильно заповнене віконце таблиці зараховуйте по одному балу; правильно заповнений рядок (назва пам'ятки, місце та час її створення) дасть змогу заробити 3 бали.

Станція 2. Володарі часу

Складіть хронологічну задачу з кількома запитаннями. Позначивши дати на лінії часу, розв'яжіть її. Розв'язок запишіть.

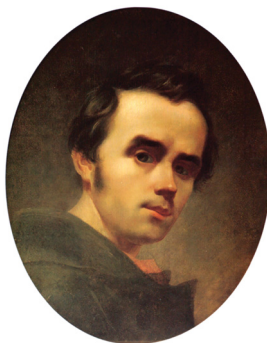
Максимальна оцінка – 5 балів.

Станція 3. Віч-на-віч із великими

Це завдання допоможе вам пригадати найвидатніших історичних діячів, з якими познайомилися впродовж року.

Роздивіться портрети. Кого на них зображено? Складіть та запишіть стислу розповідь про одного з діячів.

За кожен упізнаний портрет зараховуйте по 1 балу; кожне речення розповіді про історичну постать так само оцінюйте в 1 бал. Максимальна оцінка – 12 балів.

Станція 4. Побутові дрібнички

Завдання допоможе вам пригадати особливості буденного життя людей в різні історичні періоди.

Роздивіться ілюстрації. З'ясуйте, що на них зображено. Як ці речі чи пам'ятки можна використати для характеристики буденного життя на наших землях?

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Заповніть таблицю:

Що зображено на ілюстраціях?	Слова та словосполучення, які можна використати в розповіді про цю річ, пристрій, засіб пересування чи пам'ятку для характеристики буденного життя
1. Пектораль скіфського царя	Скіфи, кочовики, кінні воїни, дві з половиною тисячі років тому, Північне Причорномор'я, золота прикраса, сцени з життя та побуту скіфів, кургани, Товста Могила на Дніпропетровщині, археолог Борис Мозолевський

За кожную правильно названу річ / пам'ятку тощо зараховуйте по 1 балу. Доречні слова та словосполучення оцінюйте так само в 1 бал.

Станція 5. Охоронці пам'яті

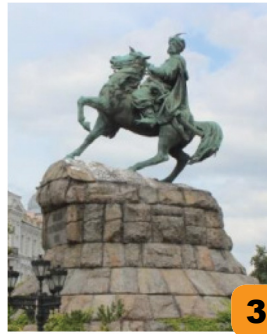
Це завдання дасть вам змогу пригадати найвідоміші пам'ятники.

1

2

3

4

5

6

7

8

Роздивіться зображені на ілюстраціях пам'ятники. Пригадайте, що знаєте про них, і заповніть таблицю.

Який пам'ятник зображено?	Коли та за яких обставин його створено?	Які події або постаті увічнює? Що вам відомо про них? Яку ідею втілює пам'ятник або що символізує?
1		
2		
3		
4		

5		
6		
7		
8		

За кожен правильно заповнений рядок таблиці зараховуйте по 3 бали.

Максимальна оцінка – 24 бали.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ І ПОНЯТЬ

Археологічна культура – це речові залишки, знайдені під час розкопок, що належать до одного історичного часу й тієї самої території, яким притаманні спільні риси (подібність форм та оздоблення посуду, знарядь праці, типу прикрас, особливостей будівництва житла і рис поховального обряду). Назви археологічних культур зазвичай походять від назв місцевостей, де було вперше виявлено пам'ятку (наприклад, трипільська культура – від с. Трипільля на Київщині); часом вони вказують на характерні ознаки археологічних знахідок (культура кулястих амфор, культура шнурової кераміки тощо), особливості поховань (зрубна культура).

Археологія – наука, що вивчає минуле за речовими історичними джерелами на підставі розкопок. Слово «археологія» походить від грецьких слів: *архео* – стародавній і *логос* – слово, учення.

Атеїзм – світогляд, який заперечує існування будь-яких богів.

Атлас – збірник географічних або історичних карт.

Геральдика – допоміжна історична дисципліна, яка вивчає герби.

Дата – точний час певної події.

Деспотія – державне правління або держава, правитель якої має необмежену владу.

Еволюція – поступова зміна, розвиток кого-, чого-небудь.

Екологія – наука про взаємовідносини живих істот та навколишнього середовища.

Епоха (від грецького – зупинка в лічбі років, важливий момент) – великий проміжок часу з визначними подіями, явищами або процесами в житті людини.

Ера – літочислення. Це слово означає також початок літочислення, пов'язаний з якою-небудь історичною або легендарною подією. Його вживають і як синонім до слова «період».

Етнографія (від грецького *етнос* – плем'я, народ; *графо* – пишу) – наука, яка досліджує культуру і побут народів, їхнє походження та розселення.

Етнос (з грецької *етнос* – плем'я, народ) – спільнота, яка усвідомлює свою єдність та відмінність від інших, і має спільні особливості мови, культури та звичаїв.

- Закон** – правовий акт, який має найвищу юридичну силу і обов’язковий для дотримання.
- Історико-культурна епоха** – великий проміжок часу в історії людства, що певними спільними ознаками відрізняється від інших історичних періодів.
- Історична карта** – зменшені зображення земної поверхні, її частин або окремих країн світу, на яких позначають ті або ті події.
- Історична пам’ять** – отримані у спадок від попередніх поколінь знання та уявлення про спільне історичне минуле, на підставі яких людина усвідомлює себе частинкою народу.
- Історичне джерело** – предмети життєдіяльності людини, які дійшли до нашого часу, за якими вчені досліджують умови життя в попередні часи. З-поміж історичних джерел вирізняють речові, писемні, зображальні та усні.
- Історичні джерела** – рештки минулого, за якими вивчають життя в попередні часи.
- Історія** – наука про минуле людства.
- Календар** – спосіб лічення днів у році (розрахунок великих відрізків часу, що передбачає поділ тривалих проміжків часу на коротші).
- Культура** – сукупність матеріальних і духовних цінностей, тобто усе, чого досягло людство у своєму розвитку.
- Легенда карти** – умовні знаки і пояснення до карти, плану, малюнка.
- Лінія (стрічка, або шкала) часу** – графічне позначення плину часу, яке дає змогу проілюструвати послідовність і тривалість історичних подій та процесів.
- Літописи** – записи найважливіших подій з року в рік, «з літа в літо».
- Літочислення** – лічба років від певної події.
- Меценат** – заможний покровитель наук та мистецтв, благодійник.
- Міф, або міт** (з грецької оповідь, розповідь) – стародавня народна оповідь про явища природи, історичні події тощо або фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот.
- Міфологія** – сукупність міфів якого-небудь народу.
- Монархія** – державне правління, коли найвища влада повністю або частково належить одній особі – монарху (королю, князеві, хану, цареві) і передається у спадок.
- Мораль** – сукупність правил поведінки в ставленні людей один до одного.
- Народ** – спільнота, яка сформувалася в процесі історичного розвитку, проживає на певній території, має свою мову, культуру.

Нація (з латинської *natio* – рід, плем'я) – спільнота, яка усвідомлює свою історичну і культурну єдність і має спільне бачення майбутнього розвитку.

Наша ера – літочислення від народження (Різдва) Ісуса Христа.

НумізMATика – допоміжна історична дисципліна, яка досліджує монети.

Раса – велика група людей, які мають спільне походження і спільні фізичні особливості (будова тіла, колір шкіри, очей, волосся), які вони набули в процесі історичного розвитку під впливом природних і соціальних умов.

Релігія – погляди та уявлення про існування надприродних сил та істот (бога чи богів) та їхній вплив на людей та природу.

Республіка – державне правління, у якій найвища влада належить народу, а органи державної влади обирають на певний час.

Рік – одиниця літочислення, проміжок часу, близький до періоду обертання Землі навколо Сонця.

Рільництво, або землеробство – вирощування польових культур як галузь сільського господарства.

Світогляд – уявлення людини про світ і її місце в ньому.

Століття – сто років.

Табу – заборона.

Тисячоліття – тисяча років.

Урбанізація – зростання старих і поява нових міст, а також збільшення чисельності міського населення.

Фольклор – це усна народна творчість (міфи, казки, перекази, легенди, пісні, загадки, прислів'я та приказки). Слово фольклор походить від англ. *folk-lore*, що в перекладі означає «народна мудрість», «народні знання».

Хронологія – наука, що вивчає способи обчислення часу.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 3. Історична наука та історична пам'ять

Урок 17. Становлення історичної науки	3
Урок 18. Видатні українські історики	8
Урок 19. Музеї та архіви	13
Урок 20. Історична пам'ять	19
Урок 21. Міфи в історії. Усна історія	26
Урок 22. Історія України в пам'ятках і пам'ятниках	32
Урок 23. Пам'ятки історії рідного краю	38
Гра-узагальнення «Жива пам'ять»	43

РОЗДІЛ 4. Розвиток людства впродовж історії

Урок 24. Поява і розселення людини на Землі. Перші люди на українських теренах	44
Урок 25. Історія людства від давнини до сучасності. Минуле України в контексті світових подій.	51
Урок 26. Людина і довкілля протягом історії	57
Урок 27. Людина в суспільстві	63
Урок 28. Народи, які проживають на теренах України.	68
Урок 29. Права та обов'язки людини впродовж історії	72
Урок 30. Світогляд, наукові знання та художня культура впродовж історії	76
Гра-узагальнення «Шляхами історії»	82
Урок 31. Пригадаймо найважливіше	86
Словник термінів і понять	93

Навчальне видання

ВЛАСОВ Віталій Сергійович
ГИРИЧ Ігор Борисович
ДАНИЛЕВСЬКА Оксана Миколаївна

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Навчальний посібник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти, які беруть участь в інноваційному
освітньому проєкті всеукраїнського рівня за темою «Розроблення
і впровадження навчально-методичного забезпечення для закладів загальної
середньої освіти в умовах реалізації Державного стандарту базової середньої
освіти» у 2021/2022 навчальному році

Частини 3–4

Схвалено для використання в освітньому процесі

Відповідальна за випуск *Наталія Заблоцька*
Редактор *Наталка Пазюра*
Макет, художнє оформлення,
комп'ютерна обробка ілюстрацій *Світлани Железняк*
Комп'ютерна верстка *Сергія Задворного*
Коректор *Лариса Леуська*

У навчальному посібнику використано ілюстративний матеріал з відкритих джерел інтернету, зокрема сайтів vesteezy.com, depositphotos.com. Усі матеріали в посібнику використано з навчальною метою відповідно до законодавства України про авторське право і суміжні права.

Формат 84×108/16.
Ум. друк. арк. 10,08. Обл.-вид. арк. 9,07.
Тираж 2371 пр. Вид. № 2273.
Зам. № 21-12-0102

Видавництво «Гене́за», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ», вул. Максиміліанівська, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 6847 від 19.07.2019.